

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja Arheoloogia Instituut

Jüri Vlassov II

GULAG JA EESTLASED VJATKA VANGILAAGRIS AASTATEL 1941–1945

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dots. Jaak Valge

Tartu 2015

Olen koostanud käesoleva lõputöö iseseisvalt. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite töödest, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

Kursusetöö autori allkiri:

Kuupäev „.....” 2015. a

Juhendaja: dots. Jaak Valge

/nimi ja akadeemiline kraad/

.....

/allkiri/

Kuupäev „.....” 2015. a

SISUKORD

SAATEKS	3
SISSEJUHATUS.....	4
1. PEATÜKK. TAUST. NÕUKOGUDE REPRESSIIVPOLIITIKA JA KARISTUSASUTUSED	10
1.1. Nõukogude karistuspoliitika ja karistusasutuste kujunemine	10
1.2. GULAG aastatel 1930–1945	15
2. PEATÜKK. SÕJAEELNE VJATLAG.....	19
2.1. Vjatlagi rajamine ja esimesed aastad.....	19
2.2. Vjatlag sõja aastail.....	21
3. EESTLASED VJATLAG'is	26
3.1. Saabumine purgatooriumi.	26
3.2. Eestlaste saatus, lahkumine purgatooriumist, matmiste geograafia	28
KOKKUVÕTE.....	34
SUMMARY	36
LISAD	
Lisa 1 LESNOI TUNNISTAJATE PROTOKOLL	38
Lisa 2 VJATLAGI ÜLEMAD.....	41
Lisa 3 1941. AASTA KÜÜDITATUTE RONGIDE VÄLJUMISED	42
Lisa 4 VJATLAG <i>versus</i> BUCHENWALD.....	43
Lisa 5 VJATLAGI POLIITVANGIDE „SUREMUSE AJATABEL” (ILMA SÕJAVANGIDETA) 1942. JA 1943. AASTA.	44
ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS	45
FOTOD	47

SAATEKS

Ajaloolane Eric Hobsbawm on oma lühikest 20. sajandit käsitleva raamatu pealkirjastaks pannud „Äärmuste ajastu”. Kui suhestada sündmuste kaalukus napi ajavahemikuga tema poolt määratletud lühisajandil (1914–1991), siis saadud sündmuste tihedus ja sisu võimaldab seda ajavahemikku nimetada ka tinasajandiks või okastraadisajandiks. Äärmuslikkust oli küllaga.

Minu vanaisa Hindrek Piigert (s. 1890), I maailmasõja ohvitser ja Vabadussõja lahingumees, ei võinud küll 1939. aasta veebruaris Eesti Vabariigi aastapäevaaktusel arvata, et viie aasta pärast on ta „kodumaa reetmise” süüdistusega võõrsil vangilaagris. Ometi läks nii. Realiseerus uskumatuim stsenaarium, mis tähendas temale vangistaatust Karagandas, vanemale pojale kuuli, noorematele pagemist läände, naise ja tütre (minu ema) saatmist Siberisse. Kellele okastraat, kellele tina, kellele paat, kellele rong. Keda või mida nad reetsid?!

Poliitiliste vangide hulga ja kohtlemise sünkroonsus Nõukogude riigi muu ajalooga teeb neist orgaanilise terviku. Bolševistlik repressiivsüsteem oma jäikuse, brutaalsuse ja ebainimlikkusega on fenomenaalne, ent oma äkilise algusega ja sama ootamatu lõpuga viitab justkui mingi senitabamatu „projekti” olemasolule. Käib nips, kõik algab – teine nips – lõpp. Punkt. Kel õnnestus ellu jääda, need kodudesse tagasi, ei seletust, ei vabandust, ei kahetsust. Kannatasid kõik ning võitjad, kui neid on, ei afišeeri end. Eellugu, sünd, areng, hiilgus, allakäik ja lõpp. Laagritolmust – kui Aleksandr Solženitsõni terminit laenata – ajalootolmuks.

SISSEJUHATUS

Ajaloojõel on bifurkatsioonihetked, kus väga väikesed (või just suured) esmapilgul nähtamatud jõud muudavad voolusängi. 20. sajand on meie jaoks just selline olnud. Nende ümberorienteerumiste kurvidesse kogunevad tohutud pinged, mille vallandumisel vabanev energia hävitab just parimat osa maailmast – inimesi, meid, Eestis elanuid. Geograafiliselt asume me poliitilise aktiivtektoonika piirkonnas, kus pinged kahe võistleja – „Läändivisjoni” ja „Idadivisjoni” vahel on maksimumis. (Ka täna, 9. mail 2015.) Energia vallandumine tõi meile inimkaotused, mida me oleme uurinud juba aastakümneid, kuid millel otsa näha ei ole. Käesolev töö on ka osa sellest.

Gulagi uurimise historiograafilisi äärejooni

Nõukogude repressioonide ajaloo tõetaotlusega ning algallikate põhine uurimine on olnud võimalik alles viimasel veerandsajal aastal. Tulenevalt teema negatiivsest emotsionaalsusest ning ilmselt ka poliitilistest põhjustest ei ole see olnud kunagi väga populaarne. Teatud erandiks on 1990. aastad nende ajaloolaste hulgas, keda see puudutas erialaliselt, ja asjaosaliste hulgas, keda see puudutas isiklikult.

Nõukogude poliitiliste karistusasutuste historiograafiast võib välja tuua kaks perioodi: esimene – nn. arhiivieelne periood kestis oktoobripöördest Venemaal kuni avalikustamise ja perestroikani. Sellest ajast kestab tänaseni teine etapp, mil uurijad saavad oma töödes tugineda ka arhiiviallikatele. Uus alanud periood andis esialgu palju lootust, kuid nüüdseks on selgunud, et suur hulk olulisi arhiive on jäänud uurijatele suletuks.¹ Sellest, ning eelpoolmainitud teema ebapopulaarsusest hoolimata on ilmunud terve teemakohane uurimuste massiiv.

Esimene repressioone kirjeldav raamat „Krasnõi terror v Rossii” ilmus juba 1923. aastal Berliinis Vene emigrandi Sergei Melgunovi (1880–1956) sulest.² Raamat on kirjutatud vahetute pealtnägijate-osaliste mälestustele või ajakirjanduses ilmunud materjalile tuginedes. Raamatu autor nägi põhiküsimusena seda, kas punane terror oli klassiterror või

¹ Kirovi Linna Uue ja Uusima Ajaloo Arhiivis (Arhiv Novoi i Novešei Istorii Goroda Kirova) saavad arhiiviallikad väidetavasti ajaloolastele kättesaadavateks aastakaupa alles peale 2016. aastat. Sellegi kohta mingit garantiid ei ole.

² S. Melgunov. Krasnõi terror v Rossii. New York, 1989.

oli suunatud kõigi nende vastu, keda bolševikud olid nõukogudevastasteks kuulutanud. Melgunov käsitles „punase terrori” olemust mitte proletariaadi – vaid parteilis-grupiviisilise terrorina. Autor ise ei pidanud oma tööd rangelt teaduslikuks, kuna kõikide väidete kontrollimiseks ei olnud tal võimalust, sest ta deporteeriti Venemaalt 1922. aastal.³

Kõige mõjukamaks nn. arhiivieelsel perioodil Nõukogude repressioone käsitlevaks teoseks võib aga pidada 1973/74. aastal ilmunud Aleksandr Solženitsõni raamatut „Gulagi arhipelaag”. Tegemist on osalt ajaloo-uurimuste, osalt kirjandusteoste hulka kuuluva epohhiloova teosega, mis on seni suurim ja põhjalikum kokkuvõte Gulagis viibinud inimeste mälestustest. Rangelt teaduslikuks seda teost pidada ei saa, kuid see ei kahanda mingilgi määral teose väärtust. Kuna Solženitsõnil puudus võimalus kasutada arhiive, tarvitas ta põhiliselt mälestusi. Solženitsõni põhiseisukohad ja väited on ajaproovile vastu pidanud. Raamat mängis erakordset rolli kogu probleemistiku teadvustamisel maailma avalikkusele.

Uuemat, „arhiivide ajal”, on üheks olulisemaks teoseks „Gulagi arhipelaagi” esmatrüki 25. aastapäevaks ilmunud „Sistema ispravitelno-trudovõhh lagerei v SSSR 1923–1960”⁴. See on Mihhail Smirnovi poolt juhitud autorite kollektiivikokku pandud esimene dokumentidel põhinev NSV Liidu vangilaagrite kui süsteemi kirjeldus, mille allikabaasiks on NKVD-MVD keskaparaadi materjalid. Suurema osa raamatu mahust hõlmavad tsentraliseeritud alluvusega laagrite „passiandmed” – rajamis- ja sulgemisajad, juhtide nimed, põhitegevuse loetelud, kuid on jälgitav ka laagrisüsteemi ajalooline kujunemise käik kogu riigi ajaloo taustal. Autorid kritiseerivad Solženitsõni poolt kasutusele võetud üldmõisteks kujunenud lühendit GULAG kui ebatäielikku. GULAG on küll nende väitel üsna oluline osa NSV Liidu represiiivstruktuurist, kuid kaugeltki mitte põhiline.⁵ Ka kogumik ise ei ole siiski täiuslik – siit ei leia Katõni, Starobelskit, Putivli, Kozelštšinat, Ostaškovot – need surmalaagrid ootavad alles oma avastajaid.

Ilmselt selle perioodi tuntuimaks teoseks on Anne Applebaumi 2004. aastal ingliskeelsena avaldatud ja Pulitzeri preemiaga pärjatud käsitus. Applebaum on kasutanud ulatuslikult Venemaa arhiivimaterjali, tuginenud aga ka tuntud uurijate (Robert Tucker, Orlando Figes, Peter Solomon, Aleksandr Jakovlev, Aleksandr Gurjanov, Aleksandr Kokurin, Sergei Krassilnikov, Viktor Zemskov, Aleksandr N. Dugin) käsitlustele. Autor näeb terviklikumat

³ S. Melgunov. Krasnõi terror v Rosii, 15–16.

⁴ Sistema ispravitelno-trudovõhh lagerei v SSSR 1923–1960. Spravotšnik. Toim. M. Smirnov. Moskva, 1998.

⁵ Sistema ispravitelno-trudovõhh lagerei v SSSR 1923–1960, 5.

pilti põhjuslike seoste jadas, kuid tõdeb, et kuni praeguse ajani ei ole GULAGi tundmiseks vajalik ühiskondlik, kultuuriline ja poliitiline raamistik paigas olnud. Pisut hämmingut tekitav on tema väide, et Nõukogude laagrisüsteem ei olnud tervikuna teadlikult kavandatud tootma massiliselt laipu, kuigi vahel see just nii välja kukkus.⁶

Oluline teos on Vene Teaduste Akadeemia Venemaa ajaloo Instituudi juhtivteadur Galina Ivanova 2006. aastal väljaantud raamat. Autor leiab, et kaasaja Venemaal ei toeta riik ega temast sõltuvad ametlikud infoedastajad „laagriteema” päevakorral hoidmist, seega „ühiskond ja riik ei ole valmis kandma moraalset ja materiaalselt vastutust isade pattude pärast.” Tegemist on põhjaliku uurimistööga, mille geograafiline ulatus katab kogu NSV Liidu pindala. Põhitähelepanu on osutatud Gulagi alustele, tema sotsiaalmajanduslikele ja õiguslik-poliitilistele aspektidele. Raamatu ilmumise ajaks olid Vene uurijad tuvastanud ja kirjeldanud 476 laagrit ja vähemalt 2 000 kolooniat.⁷

Uurimused Vjatlagi kohta

Vjatlagi teemaga on tegelenud kaks uurijat samade andmete alusel. Nimelt õnnestus Vjatlagi endisel alampolkovnikust kaadriülemal, tänapäevase arhivistist kodu-uurijal Vladimir Veremjovil segastel üheksakümnen aastatel saada enda valdusse osa vanglaasutuse K-231 (Vjatlag) isikuarhiivide kataloogidest.⁸ Viktor Berdinskihh, Kirovi Ülikooli professor on neid andmeid kasutanud ja välja andnud kaks, sisult osalt kattuvat raamatut.⁹ Ajaliselt katavad mõlemad vahemikku laagri loomisest 1937. aastal kuni „sulani” 1960. aastatel. Teemaatiliselt keskendub Berdinskihh nii laagri struktuurile, olmele, tööde loetelule, vangidevahelistele suhetele, valvuritele, sõjaaegse raskuse kirjeldamisest kuni vangide subkultuuri hulka kuuluva sõnavara „fenja” lahtiseletamiseni. Lisaks Veremjovilt saadud andmestikule on Berdinskihh kasutanud Kirovi oblasti arhiivi ja Venemaa Riikliku Keskarhiivi materjali. Berdinskihh märgib oma raamatu sissejuhatuses, et seni ei ole veel Venemaal üht eraldiolevat laagrit uuritud ja tulenevalt isikuarhiivide kartoteegi unikaalsusest on võimalik seda nüüd peaaegu ainsana Vjatlagi näitel teha.¹⁰

⁶ A. Applebaum. Gulag: nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Tallinn, 2005, 13, 32.

⁷ G. Ivanova, Istorija GULAG-a 1918–1958, sotsialno-ekonomitšeskii i politiko- pravovoi aspektõ. Moskva, 2006, 7, 43. Ivanova raamat ei ole ainus ega värskeim uurimus antud teemal, kuid sobiks tõlkimiseks, et täita lünka eestikeelses informatsioonis.

⁸ Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures.

⁹ V. Berdinskihh, Vjatlag. Kirov, 1998; V. Berdinskihh, Istorija odnogo lagerja (Vjatlag). Moskva, 2001.

¹⁰ V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 6.

Teine uurija – Nikita Belõhh, praegune Kirovi oblasti kuberner, keskendub oma kandidaaditöös vangilaagrite majanduslikule küljele Vjatlagi näite varal. Ta leiab, et efektiivsus majanduslikus mõttes peaks väljenduma kulude ja tulude suhtena ja olema ideaalis positiivse märgiga. Kremli juhtide plaanideks oli aga hoopis läbi majanduslike ülesannete lahendamise (industrialiseerimise, ressursside mobiliseerimise, tooraine regioonide hõlvamise) saada kasumit maailmapoliitilises tähenduses. Neid riiklikke ülesandeid ei saanud lahendada palgalise tööjõu abil rahaliste vahendite ja ajalise nappuse tingimustes, kuid neid ei saanud lahendada ka „tasuta” vangide tööjõu abil, tulenevalt seda liiki liikumapaneva jõu vähesest efektiivsusest ja primitiivsusest. Seega reaalsed miinused, eelkõige inimesse puutuvad, poliitilised, materiaalsed ja moraalsed kaotused ei ole võrreldavad nende kasinate, ajutiste ja arvatavate plussidega, mida andis riigile erikontingentide sunnitöö.¹¹

Nende kahe Kirovi uurija töödes on ka väga palju muud informatsiooni laagrisisese elu kohta ja andmeid erinevate rahvuste kohta, kuid eestlastest kinni peetuid pole ka nemad eraldi analüüsinud.

Ehkki Vjatlag on laager, kuhu 1941. aastal viidi kõige rohkem Eesti poliitikuid ja kõrgemaid sõjaväelasi, pole seda asutust Eesti uurijate poolt eraldi uurimusena käsitletud. Vjatkamaal toimunu kohta annab eestikeelsetes uurimustes informatsiooni vaid Leo Õispuu poolt koostatud kaheksaköiteline raamatusari.¹² Õispuu meeskonna poolt kildhaaval kokku pandud kaalukas uurimus annab mõningast pilti Vjatkamaale väljasaadetute elu ja saatuse kohta, aga vangilaagrite¹³, sealhulgas Vjatlagi okastraadi taga toimunust on teave ka seal väga napp.

Probleemipüstitus

Töös on keskendutud oludele Vjatlagis ja eestlaste saatusele aastatel 1941–1945 kuni „laagriepopõa” lõpuni pärast Stalini surma. Keskendun sellele, mis juhtus kaasmaalastega pärast rongitulede piiri taha kadumist. Töö esimesed osad on vajalikud loomaks pilti sellest kuhu, millistesse tingimustesse, miks ja kelle hulka satuti.

¹¹ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*. (na materialah Vjatlaga 1938–1953). Moskva, 2011, 188–189, 191.

¹² L. Õispuu, *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*. Kd. 1–3; *Küüditamine Eestist Venemaale* Kd. 1949 4–5; *Küüditamine Eestist Venemaale 1941 ja 1940–1953*. Kd. 6; *Küüditatud, arreteeritud, tapetud 1940–1990*. Kd. 7; *Kommunismi kuriteod Eestis. Lisanimestik 1940–1990*. Kd. 8/1; Tallinn, 1996–2010.

¹³ Väljasaadetud ja vangistatud on erinevad kategooriad, tihti sarnase statistikaga suremuse osas.

Konkreetselt on käesoleva töö ülesandeks leida võimalikult palju 1941. aastal Vjatlagi sattunud eestlasi puudutavat informatsiooni ja püüda luua tervikpilt toimunust, anda sinna sattunutele tagasi osa nende eluloost, meile kõigile aga kustutada lünk kollektiivsest ajaloost.

Bakalaureusetöö koosneb kolmest peatükist ja lisadest. Esimeses peatükis käsitletakse Nõukogude repressiivsüsteemi kujunemist ja olusid vangilaagrites üldiselt. Teises peatükis keskendutakse Vjatlagile ning kolmandas peatükis eestlastele Vjatlagis aastatel 1941–1945.

Lisades on ära toodud baasstatistika ja fotod. Tööle on lisatud andmekandja Vladimir Veremjovilt saadud materjalidega. Materjal on töödeldud Exceli tabelarvutuse abil.

Allikad

Vladimir Veremjovil õnnestus saada oma valdusesse eriarvestuskartoteek, mis sisaldab 1938–1956 aastatel Vjatlagis surnute kohta käivaid andmeid. Sellest allikast saadud teave on unikaalne, eriti matmispaikade osas. Selle teabe alusel on ta koostanud Vjatlagi nimekirja eestlastest, kes on süüdi mõistetud kontrrevolutsioonilise tegevuse pärast paragrahv 58 alusel ja ka kohtuväliselt rahvustunnuste alusel aastatel 1938–1956. Neid andmeid lubas Veremjov kasutada ka siinkirjutajal. Kuna tegemist on laagri töödokumentide alusel saadud andmetega, pole alust arvata, et neid oleks ühele või teisele poole kallutatud.

Eriti väärtuslik on ära kiri isikuandmete kartoteegist, kus on eesti rahvusest isikute (mitte ainult kodu-Eesti) surmaajad, matmiskohad, süüdistusparagrahvid neil, kes kohtuni elasid, andmed koduste aadresside ja tegevusala kohta, samuti vanglatoimiku number. Paljud eestlased on sattunud Vjatlagi nt. Lätist, Ukrainast ja mujalt tulnud tapirongidega, mistõttu ei pruugi nad kajastunud olla Eestist deporteeritute statistikas.

Veremjov on teinud nendes materjalides ulatuslikku statistilist analüüsi vangide surmaaja, põhjuste ja koha osas. Kahjuks on osa eesti koha- ja pärisnimedest raskesti tuvastatavad. Paraku ei kajastu Veremjovi andmetes ka Kirovi vanglas nr. 1 olnud eestlaste saatus. Siin viibisid eeluurimise all väga paljud Eestist 1941. aasta suvel toodud isikud enne karistuse määramist ja Vjatlagi saatmist. Pajud surid kohtuotsust teada saamata Kirovi vanglas nr. 1, osa hukati Kirovis eriasutuses.

Eestis on represseeritud isikute väljaselgitamisel ja nimede avaldamisel väga suur tähtsus olnud Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB) tegevusel.¹⁴ Selle töö tulemused on koondatud Keskregistrisse, millest on omakorda publitseeritud kaheksa nn Musta raamatut.¹⁵ Siia on kogutud kõik seni leitud isikuandmed 1940–1991 aastatel Eestis Nõukogude Liidu võimurite poolt represseeritud inimeste kohta: arreteerimiskoht, -aeg, -asjaolud ja ka kohtuotsused, kinnipidamiskohad ning edasine saatus.

¹⁴ Vt. A. Rahi-Tamm, Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised nr 15, 2007.

¹⁵ L. Õispuu, Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Kd. 1–3; Küüditamine Eestist Venemaale Kd. 1949 4–5; Küüditamine Eestist Venemaale 1941 ja 1940–1953. Kd. 6; Küüditatud, arreteeritud, tapetud 1940–1990. Kd. 7; Kommunismi kuriteod Eestis. Lisanimestik 1940–1990. Kd. 8/1; Tallinn, 1996–2010.

1. PEATÜKK. TAUST. NÕUKOGUDE REPRESSIIVPOLIITIKA JA KARISTUSASUTUSED

1.1. Nõukogude karistuspoliitika ja karistusasutuste kujunemine

7/20 detsembril 1917 loodi Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon, (VTŠK, hiljem tuntud kui Tšekaa)¹⁶, mis Feliks Dzeržinski juhtimisel hakkas võitlema kontrrevolutsiooni ja sabotaaži vastu. Olukord riigis nõudis bolševike juhtkonnalt kiiretoimeliste tavatute otsuste vastuvõtmist.¹⁷ See tähendas repressioone. Sõjaasjade rahvakomissari Lev Trotski 8. augusti 1918 käskkirjas teatati: „Minu poolt määratud Moskva-Kaasani raudtee kaitse ülem sm. Kamenštšikov andis korralduse luua Muromis, Arzamassis ja Svijažskis kontsentratsioonilaagreid kuhu vangistatakse tumedaid agitaatoreid, kontrrevolutsioonilisi ohvitseri, sabotööre, parasiite, spekulante, välja arvatud need, kes lastakse maha kuriteopaigal või kellele mõistetakse Sõja-Revolutsioonitribunali poolt muud karistused.”¹⁸

5. septembril 1918. aastal kuulutas Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee välja punase terrori vastuseks Krasnaja Gazeta peatoimetaja V. Volodarski tapmisele 20. juunil ja Lenini haavamisele Fanny Kaplani poolt 3. septembril. Normatiivaktiks, mille alusel algas punane terror, oli 5. septembril 1918. aasta Venemaa Sotsialistliku Föderatiivse Nõukogude Vabariigi Rahvakomissaride Nõukogus vastu võetud ja 10. septembril väljaandes „Izvestija VTŠK” avaldatud valitsuse akt,¹⁹ mis andis „seadusliku” aluse juba varem alanud terrorilainele. „Klassivaenlase” kategooriasse sattus selle otsuse alusel väga laialdane ring inimesi päritolu, elukutse, parteilise kuuluvuse, sugulussidemete või religioossete veendumuste järgi, st praktiliselt võis see puudutada igäht ja andis selle määruse põhjal selle rakendajatele piiramatu voli inimeste saatuse ja vara üle.²⁰

Tšekaa tippfunktsionärilt Martin Laciselt (Janis Sudrabs) pärineb olukorda seletav programmartikkel, mis ilmus ajakirja „Punane terror” esimeses numbris: „Me ei pea sõda üksikisikute vastu. me hävitame kodanlust kui klassi. Ärge otsige süüdistustoimikust

¹⁶ VTŠK (VNFSV rahvakomissaride nõukogu juures olev Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon Võitluseks Kontrevolutsiooni ja Sabotaažiga) oli proletariaadi diktatuuri organiks, mille ülesandeks oli riikliku julgeoleku tagamine. VTŠK omas territoriaalseid allasutusi. VTŠK andis 6. veebruaril 1922 aastal oma volitused üle GPU-le (Riiklik Poliitiline Valitsus).

¹⁷ Iz istorii Vserossiiskoi Tšerezvõtšainoi komissii, 1917–1921. Sbornik dokumentov. Moskva, 1958, 84.

¹⁸ G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958, 128.

¹⁹ Iz istorii Vserossiiskoi Tšerezvõtšainoi komissii 1917–1921, 182–183.

²⁰ G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958, 67.

viiteid sellele, kas ta hakkas Nõukogudele vastu relvaga või sõnaga. Teie esmakohustus on küsida, mis päritolu ta on, milline on tema haridus ja mis on tema elukutse. Need küsimused määravad süüdistatava saatuse. Selles ongi punase terrori sisu ja mõte.”²¹ Nii tekkiski uut tüüpi kurjategija – „klassivaenlane”, kelle represseerimiseks ei olnud enam vajalik ei uurija ei kohtunik – piisas klassikuuluvuse kindlakstegemisest.

Poliitilisi repressioone teostasid mitte ainult erakorralised komisjonid, vaid ka täitevkomitee presiidiumid, revolutsioonitribunalid, sõjaväe välitribunalid, uurimiskomisjonid, sõjakomiteed ja komissarid, sõjaväekomandod, armeestaabid ja sõjarevolutsiooninõukogud, kuid lisaks tehti represseerimisotsuseid ka „võimuagentide erakorraldusel” ja „teadmata milliste asutuste ja isikute” poolt. Õigusaktid, mille alusel anti nii avarale ringile karistamise, sh mahalaskmise õigus, puudusid.²²

Vastuseks süüdistusele, et enne revolutsiooni olid bolševikud surmaotsuste vastu, kuid peale võimuhaaramist viivad läbi massilisi hukkamisi, teatas Lenin: „Esiteks, see on otsene vale, et bolševikud on surmaotsuste vastased revolutsioonilisel epohhil /.../ Ükski revolutsiooniline valitsus ei saa hakkama ilma surmaotsusteta ja kogu küsimus on vaid selles, millise klassi vastu on suunatud surmanuhtluse relv.”²³

Kontsentratsioonilaagrite kasutamise initsiaatoriks oli VTšK esimees Feliks Dzeržinski, kes oli 1919. aasta märtsist samaaegselt ka Vene NFSV NKVD (Siseasjade Rahvakomissariaat) juht ning 1921. aastast ka transpordi rahvakomissar. Dzeržinski töötas välja nõukogude laagrite süsteemi kontseptsiooni ja viis seda ellu kuni oma surmani 20. juulil 1926. aastal. Bolševike ideoloogidele oli oluline riikliku sunni rakendamine mitte ainult võidetud ekspluataatorlike klasside suhtes, vaid ka võitnud proletariaadi üle.²⁴ Loomulikult puudutas see ka väga kirjut seltskonda toonastest erinevate parteide liikmetest. Nagu märkis kompartei keskkomitee liige Mihhail Tomski, „...proletariaadi diktatuuri olukorras võib olla ka kaks või kolm või neli parteid, kuid ühel tingimusel: üks partei on võimul ja kõik ülejäänud – vanglas.”²⁵

²¹ A. Applebaum. GULAG: nõukogude koonduslaagrite ajalugu, 22.

²² G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958, 99.

²³ V. Lenin. Kak buržuazija ispolzujet renegatov. – Proizvidenija. Tom 39. Moskva, 1963, 183–184.

²⁴ G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958, 129.

²⁵ G. Ivanova, Istorija GULAG-a 1918–1958, 152.

XX sajandi alguses oli Venemaa ühel viimastest kohtadest maailmas vangide suhtarvu poolest – 60 kinnipeetut 100 tuhande inimese kohta. Keskmine vabaduskaotusliku karistuse pikkus oli kaks kuud. Enne tsaarivalitsuse kukutamist oli kinnipeetute arv kõige suurem 1912. aastal – 184 000 inimest. Kuna tsaarivalitsus kasutas vange nekrutitena, siis langes 1916. aastal vangide arv 142 000-ni.²⁶

1917. aasta alguses oli kinnipidamisasutustes karistust kandmas 87 492 inimest – neist sunnitööl 36 337. Poliitilisi sunnitöölisi oli umbes 5 000. Mõni kuu hiljem, 1. septembril 1917 toimis Venemaal 712 kinnipidamisasutust, kus oli kokku 36 468 kinnipeetavat.²⁷ 1918. aasta suvest hakkas nõukogude võim oma vaenlaste või vaenlaseks peetud isikute isoleerimiseks kasutama kontsentratsioonilaagreid, milles oli seni hoitud maailmasõja vange.²⁸ 1918. aastal oli Venemaa territooriumil 2,2 miljonit sõjavangi.²⁹

Nõukogude karistusasutussüsteemi ülesehitamise seisukohalt on võtmeperioodiks ajavahemik 1917 kuni 1929, mida iseloomustab terav võitlus „vaenulike klasside” vastu.

Esialgu ei viinud Nõukogude juhtkond läbi veel suuri ehituskavasid – viisaastakuid ja seetõttu repressseeritud inimesed (vaimulikkond, aadel, ohvitserkond, ärieliit, intelligents jne) ei kujutanud endast väärtuslikku tööjõuressurssi, vaid kuulusid likvideerimisele. Selle ajajärgu märksõnadeks olid kodusõda, riigivõimu puudumine või nõrkus, tööstuse ja transpordi laostumine, vangistuspoliitika aluste väljatöötamine, kinnipidamisasutuste isetasuvusest unistamine, hiljem suhteliselt detsentraliseeritud, liiduvabariikide tasemel juhtimine, kinnipeetavatele tööharjumuste (ebaõnnestunud) kinnistamine, perioodiline vangide arvu kõikumine, tulevase laagrisüsteemi loote – Solovki (SLON) laagrisüsteemi veel tajumatu kasv.

Esimese perioodi, st. vahetult pärast oktoobripööret oli karistusasutuste struktuur ja materiaalne baas suures osas määratud tsaariaegse pärandiga. Tsaariimpeeriumi vanglad olid olnud rõhuvas enamuses Justiitsministeeriumi Vanglate peavalitsuse (GTU – Glavnoje Tjuremnoje Upravlenije) alluvuses. 1918. aasta aprillis loodi uus asutus – Keskkaristusosakond (TsKO – Tsentralnõi Karatelnõi Otdel). See lodeva korraldusega uusmoodustis

²⁶ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 19–20.

²⁷ G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958, lk 127; Essexi Ülikooli Rahvusvahelise Vangistatute Uurimise Keskuse (UCPS) andmetel on tänapäeval Venemaal 568, USAs 743, Eestis 254, Soomes 59 kinnipeetavat 100 tuhande elaniku kohta. <http://www.idcr.org.uk/wp-content/uploads/2010/09/WPPL-9-22.pdf>. Kasutatud 13. 12. 2014.

²⁸ G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958, 128.

²⁹ A. Applebaum. GULAG: nõukogude koonduslaagrite ajalugu, 27.

pidi ellu rakendama uue karistuspoliitika kaks põhiprintsiipi – vanglate isemajandamise ja kurjategijate täieliku ümberkasvatamise. Olukorda iseloomustab Peteris Stucka kommentaar, kes väitis, et vanglatest ei põgenenud ainult väga laisad inimesed. Petrogradi kodutud kasutasid üht toimivatest vanglatest tasuta öömajana. Varsti pärast oktoobripööret tekkis Justiitsasjade Rahvakomissariaadi alluvuses olevatele kinnipidamisasutustele paralleelstruktuur Venemaa Erakorralises Komisjonis. (VTŠK) Panna oma vaenlasi mittevalvatavatesse vanglatesse see asutus ei soovinud, otsustati kasutada sõjaväelisi struktuure, tšekaad ja Sõjavangide ja põgenike keskkolleegiumi. Viimatimainitud organisatsioon omas ulatuslikku koonduslaagrite võrku ja ka kogemust suurte inimhulkade „käitlemisel.”³⁰

Bolševike valitsuse esialgsete plaanide kohaselt pidid Justiitsasjade Rahvakomissariaadi alluvuses olevates laagrites olema kriminaalvangid ja kolleegide juures Siseasjade Rahvakomissariaadist Nõukogude valitsuse reaalsed, potentsiaalsed ja arvatavad poliitilised vaenlased. Kes on kriminaalkurjategija ja kes poliitiline, pidi selguma erakorraliste komisjonide ja revolutsioonitribunalide otsustest, aga kuna seal valitses harimatus ning riigis puudus kriminaalkodeks, siis võis „poliitiliseks” saada ka piletitatrammisõidu eest.³¹

NEP-i ajal jäid kinnipidamisasutustele esitatavad nõuded samaks – isetasuvus ja vangide täielik meeleparandus karistusaja jooksul, seejuures töötingimused pidid vastama (NB! ka vangide palk) vabapalgaliste tööle esitatavatele ametühingute nõuetele. Nende nõuete ebarealistlikkus selgus varsti, eriti NEP-i aegse tööpuuduse valguses. Isetasuvuse plaanid kadusid, kuid meeleparanduslikud ideed jätkusid mõnda aega veel. Suurema osa kinnipidamisasutuste majanduslik olukord muutus väga raskeks. Tihti oli küsimus füüsilises ellujäämises. See kehtis ka palgaliste valvurite ja teiste asjameeste kohta.³²

1922. aastal hakkas toimima kriminaalkodeks, mis ei näinud ette laagrivangistust. Selle tulemusel hakkas kinnipeetavate arv vähenema, mis tõi kaasa laagrisisese tööjõupuuduse. Samal ajal, täites Venemaa Kesktäitevkomitee 12. detsembri 1921 määrust, tuli laagritest vabastada mittetöövõimeline kontingent.³³ Mõõn.

³⁰ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 10–11.

³¹ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 12.

³² Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 13.

³³ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 14.

1923. aastast on märgata ka kõigi kinnipidamisasutuste geograafilist ekspansiooni ääremaadele, millega kaasnes ka vangide arvu kasv. Esimeseks geograafiliseks laienemiseks oli USLON (Solovetski eriotstarbeliste laagrite valitsus Põhja-Venemaa Euroopa osas), kasutati ka lühendit SLON (elevant)³⁴, mis hakkas kiiresti kasvama ja oktoobriks 1927 oli seal juba 12 896 asukat.³⁵ Tõus.

Vangide arvukuse tõus sotsialismi tingimustes oli vastuolus marksistliku kuritegevuse vähenemise teooriaga, kuid päripidises seoses stalinliku teesiga, et sotsialismi arenedes klassivõitlus ägeneb.³⁶

Siseasjade Rahvakomissariaadi juhtkond adus, et ilma ulatusliku lihttöömahu suurendamiseta ei ole võimalik isetasuvust saavutada, kuid NEP-i konkurentsi tingimustes polnud see teostatav. Siit tulenes uus loogika, mis väljendus valitsuse otsuses 19. detsembrist 1926 „Vangide tööjõu kasutamisest metsavarumisel”. Algas siirdumine äärealadele. Enne 1930. aastat ei vaadeldud vange veel kui odava tööjõu allikat, nt 1928. aastal ei olnud esimese viisastaku plaanides ära märgitud vangide tööst saadavat tulu, lisaks oli oktoobripöörde 10. aastapäevaks kuulutatud ulatuslik amnestia, mis pidi järsult vähendama vangide arvu 51 000 võrra. Asja sügavam olemus on selles, et vangilaagrid kaotasid NEP-ile majanduslahingu, st nende efektiivsus, isegi „tasuta” tööjõu olemasolul ei pidanud vastu juba esimesele pingutusele.³⁷

1929. aasta juulis andis valitsus OGPU-le korralduse laiendada vangide töö kasutamist metsalangetusel riigi hõreasustusega äärealadel, mille koloniseerimise ja loodusrikkuste ekspluateerimise eesmärgil tuli luua terve võrk OGPU paranduslike tööde kolooniaid. Sama määruse alusel kuulusid kõik isikud, kes on saanud vabaduskaotusliku karistuse üle kolme aasta, suunamisele nendesse laagritesse. Sellega oli lahendatud tööjõuprobleem äärealadel, kuhu vabapalgaline tulla ei tahtnud.³⁸ Aprillis 1930 sündis GULAG – Glavnoje Upravlenije Lagerei – Laagrite Peavalitsus.

³⁴ A. Applebaum. GULAG: nõukogude koonduslaagrite ajalugu, 50

³⁵ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 15, 17.

³⁶ J. Stalin, Ob industrializatsii i hlebnoi probleme. – Proizvedenija. Tom 11. Moskva, 1949, 171.

³⁷ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 17–18.

³⁸ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 15–19.

1.2. GULAG aastatel 1930–1945

Selle perioodi märksõnadeks on laagrisüsteemi laienemine ja juhtimissüsteemi tsentraliseerimine, kollektiviseerimisest tulenev vangide tulv, suurlaagrite teke ja valdavus. Vang viisaastakute strateegilise tööjõuna, plaanimajanduse rakendamine. Sõjatoodangu andmine rindele, mittepoliitiliste vangide saatmine rindele. Suured inimkaotused.

1929. aasta keskel vastu võetud esimese viisaastakuplaani (1928–1932) kiirendatud versioon ja põllumajanduse radikaalne kollektiviseerimine aastatel 1930–1932 muutsid väga põhjalikult kogu riigi olukorda. 1930. aastaks oli tööpuudus likvideeritud ja uute tehaste ja transpordimagistraalide rajamine vajas suurte ressursside mobiliseerimist. Kogu tootmise faktiline riigistamine tõi kaasa ka tsentraalse ressursijaotuse, koondas materiaalse- ja inimfondide, tööstustellimuste saamise ja turustamise riigi kätte.

Vaatamata sellele oli uute äärealade laagrite efektiivsust piiravaks asjaoluks infrastruktuuri nõrkus, mida ei saanud asendada hurraapatriotismi ja karmide käskudega.³⁹

Isetasuvuse küsimus tsentraliseeritud varustussüsteemi puhul omandas uued, ebarealistlikud jooned. Sellisesse olukorda sattunud ettevõtetel muutub majandusliku käitumise mudel – eesmärgiks saab plaani täitmine, mitte rentaablus ning tulemuseks on sotsialistliku majandusmudeli põhihaigus – totaalne, kõikehalvav ressursside defitsiit. Heaks näiteks on sellesse ajajärku jääv Valgemere kanali rajamine eesotsas GULAG-i korüfee Naftali Frenkeliga (1883–1960), ...kellest saab teenete osutamisega GPU-le multimiljonär.⁴⁰ Puudus alusanalüüs ja määrav oli sõjalis-strateegiline tähtsus. Ainsaks „kasuks” oli see, et OGPU sai end „näidata” kuna see oli esimene ettevõtmine, mis vastas GULAG-i organisatsiooni struktuurile ja otstarbele.

Suremuse kiuste algas 1932. aasta detsembrist OGPU laagrite kinnipeetavate arvu kasv. Põhjuseks oli asjaolu, et peamise eksportartikli – puidu väljavedu – ei suutnud katta kasvavat ressursikulu mida vajas tööstuse moderniseerimine. Muude ekspordiartiklite organiseerimiseks olid vajalikud ulatuslikud kapitalimahutused ja aeg – mõlemad nappis. Ei saa lugeda põhjendatuks neid seisukohti, mille kohaselt algasid 1930. aastate ehitustööd,

³⁹ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 25–26.

⁴⁰ XX sajandi lugu. Stalin. Koostanud J. Legrand. Tallinn, 2001, 55–57.

et leida tohutule vangide hulgale mingisugustki hõivet.⁴¹ Tuli suurendada puidu tootmist ning näis, et seda oli kõige lihtsam teha vangide tööjõuga. Vangide arvu kasv ei ole seletatav rahvavaenlaste, vaid rahvamajandusega, viisaastakud ei ole tekkinud vangidest, vaid vangid viisaastakutest.

Kinnipeetava kontingendi arvukus laagrites kasvas jätkuvalt, 1. jaanuaril 1934 oli neid 510 307, arvestamata sinna permanentselt teelolijaid.⁴² Tõus oli võrreldes 1929. aasta juuliga 23 korda! Tähtsaimal kohal arhipelaagi struktuurides olid kolm laagrit-giganti (kokku 221 039 asukat) Dmitlag, Belbaltlag, Bamlag. Suurim, Dmitlag, tegeles Moskva-Volga jõekanali ehitamisega, teise kahe nimi reedab nende tegevusgeograafia ja -ala. Dmitlagi ning Valgemere-Balti kombinaadi ülemad olid kohakaasluse alusel kogu GULAG-i ülema asetäitjad.⁴³

Ajavahemikul 1935. aasta algusest kuni 1937. aasta esimene pooleni oli GULAG-is ebatüüpiline situatsioon, mil erinevalt üldlevinud arusaamast vangide juurdekasv aeglustus, seejärel 1936. aasta alguses peatus ja 1937. aasta alguses asendus langusega. 1. juuliks 1937 jäi laagritesse „vaid” 788 584 kinnipeetavat, sarnane tendents oli ka kohaliku tähtsusega laagrites.⁴⁴ Pärast uue siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria poolt algatatud kampaaniat, mis nägi ette eelmiste juhtide Jagoda ja Ježovi ajal tehtud süüdimõistvate kohtuotsuste ülevaatamist, vabastati laagritest ja kolooniatest 837 000 vangi. 1939. aastal aga hakkas represseerimisratas uues suunas hoogu üles võtma ning kuni suveni 1941 sisenes GULAG-i uus vangide laine.⁴⁵

Kinnipeetavate arvu ajutise vähenemise põhjuseks polnud ainult arreteerimiste vähenemine. Nimelt hukati 1936. aastal 1 118 inimest, kuid 1937. aastal oli see arv juba 353 074. See morbiidne asjaolu ei seganud aga aprilliks 1938 vangide arvus kahe miljoni piiri ületamist.⁴⁶ Riigi juhtkonna jaoks muutus kinnipidamisasutuste „kasvatusroll” taas karistusrolliks.

⁴¹ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 33.

⁴² A. Dugin. Stalinizm. Legendõ i faktõ. Slovo. 1990 nr 7, 23. Vangide koguarvu kindlakstegemine on raskendatud, kuna jälgida tuleb paranduslike tööde laagrite, -kolooniate, erilaagrite(al. 1948) ja vanglate asukate arvukust korraga ning osa infost puudub lisaks on need arvud permanentses omavahelises liikumises. Segadust lisab eriasumisele saadetud (nt. volgasakslased) inimeste arv ja asjaolu, et neid inimesi vahetati erinevate ametkondade vahel.

⁴³ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 35, 38.

⁴⁴ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 38.

⁴⁵ Organõ i voiska MVD Rossii: Kratkii istoritšeskii otšerk. Moskva, 1996, 362–363.

⁴⁶ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 38–41.

Laagrid olid selle gigantse juurdekasvuga tõsiselt hädas, kiirkorras rajati juurde seitse „metsalaagrit”, kust juba 1937. aasta oktoobris hakkas saabuma massiliselt surmateateid. Elu hind langes. 1938. aasta algul sündis veel kuus „metsasektori” laagrit, nende hulgas ka Vjatlag. Ilmselt otsus rajada kiirkorras just metsaga seotud laagreid on ajendatud puidueksporti vajaduse kõrval asjaolust, et selle profiili laagrid ei vaja vähemalt algusjärgus suuri investeeringuid ja mahukaid projektdokumentatsioone, ka võimaldas suurte metsamassiivide olemasolu hajutada laagrikontingenti. Suurem osa neist kiiruga rajatud laagritest näitasid hiljem hämmastavat elujõudu, elades üle korduvaid ümberkorraldusi ja kestes kogu „laagriepopöa” lõpuni. Uusmoodustised ei suutnud siiski neelata kogu sogast „vangidejõge”, mida küll pidevalt kahandas 7,83 protsendiline suremus (1938. aasta keskmine näitaja)⁴⁷, seetõttu suunati vange ka vanadesse laagritesse, mis omandasid gigantsed ning juhtimise seisukohalt ebamõistlikud mõõtmed.

Sõja algusega seiskusid suured ja pikaajalised ehitusprojektid ja lihtsustusid juhtimisstruktuurid. Mõne aja pärast (1943. aasta keskel) taastus laagrite arvukus, kuid vangide arv langes kuni 1944. aasta kevadeni. Põhjuseks oli tohutu suremus, 1942. aastal 248 877 surmajuhtumit vangide koguarvust 1 199 785.⁴⁸ Lisaks vähendas kinnipeetavate arvu „kergemate” paragrahvidega vangide mobiliseerimine sõjaväkke. 1941. aastal mobiliseeriti 420 000 vangi pluss 1942–1943 aastal veel kokku 157 000.⁴⁹ Lisaks eelnevatele vabastati ka 43 000 poolakat ja ligi 10 000 tšehhi rahvusväeosade moodustamiseks.⁵⁰ 1943. aastaks oli kahanenud NSV Liidu valitsuse poolt kontrollitav territoorium ja rahvaarv, samuti oli rahvamajandusse „mobiliseeritud” tööjõureservid, nn. „vabad” vangid – volgasakslased ja muud „kahtlased” rahvad, kes moodustasid hinnanguliselt 400 000-lise „tööarmee” – süüdi mõistmata, kuid olukorras, mis oli tihti hullem kui päris vangidel.⁵¹

1943. aasta 19. aprilli käskkirjaga Nr. 106 kehtestas NSV Liidu Ülemnõukogu oma määruses nr. 0283 uue karistusviisi – avaliku hukkamise⁵² ja kes sellest pääses, võis „õnnelikult” arvestada saatmisega sunnitööle 15–20 aastaks, erirežiimiga, mis sisaldas

⁴⁷ V. Zemskov. GULAG. Istoriko-sotsiologitšeskii aspekt. - Sotsiologitšeskije issledovanija, 1991, nr. 6, 15–16.

⁴⁸ Samas

⁴⁹ A. Petrušin, Tjurennoi prizōv. - Tjumenskii kurjer, 2007, nr 86–87. <http://a-pesni.org/ww2/oficial/tyumen/a-turprizyv.htm>. Kasutatud 22. mai 2015.

⁵⁰ V. Zemskov. GULAG. Istoriko-sotsiologitšeskii aspekt, 15–16.

⁵¹ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 47–48.

⁵² Voennaja Literatura pervoistotšniki. <http://militera.lib.ru/docs/da/nko/index.html> Kasutatud 22. mai 2015

„kokteili” laagri ja vangla elementidest. Kui Saksa väed lahkusid NSV Liidu Euroopa osa tiheda asustusega aladelt, siis tõi see lühikese ajanihkega kaasa vangide voolu paisumise – oli märgata nn „olmekurjategijate” arvu kasvu ja ka erinevate rahvuste esindajate domineerimist voolus vastavalt sellele, kelle territooriumilt parajasti rinne üle liikus. Uusnähtuseks olid ka repatriandid (600 000), kes olid sõja ajal olnud sunnitoöl Saksamaal ja jätkasid samas rollis jahedamas kliimas kodumaal, lisaks sõjavangid – ca 2 500 000. „Majutusvõimekus” leidis omad piirid ja riik ei olnud enam huvitatud juurdetulijatest, siit ilmselt ebaloogilised otsused vlassovlaste suhtes, kes senise tava järgi rippusid võllas või olid surmani türmis, said suures osas „vaid” kuus aastat eriasumist ja... kõik. Nii „inimlik” oli valitsuse otsus Nr. 9871 18. augustist 1945.⁵³

Aastatel 1944–1950 oli GULAG kui tohutu reservuaar, kuhu sai paigutada, sorteerida, ladustada, vajadusel välja lasta või likvideerida suurt hulka inimesi vastavalt jooksvatele poliitilistele, regionaalsetele või üleliidulistele vajadustele. Tegemist oli maailma suurima laoga inimressursi „käitlemiseks”. 1950. aastaks oli saavutatud absoluutne maksimum – 2 760 095 inimest korraga laagrites ja kolooniates.⁵⁴ See on praegu teadaolev ja dokumentidest läbikäiv tipp.⁵⁵

⁵³ Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960, 49–50.

⁵⁴ I. Põhhalov, Kakovõ maštabõ Stalinskih Repressii, <http://stalinism.narod.ru/docs/repress/repress.htm#t10> Kasutatud 22. mai 2015.

⁵⁵ Samas. (1953. aastal oli vähe neid, kes olid GULAG-is 1943. aastal, 1943. aastal oli vähe neid, kes olid seal 1933. aastal jne. Tegelikku ohvrite summat on raske tuvastada. J. V)

2. PEATÜKK. SÕJAEELNE VJATLAG

2.1. Vjatlagi rajamine ja esimesed aastad

Vjatlagi rajamine sai alguse sünkroonis 1937–1938. aasta suure repressioonide lainega. Eeldus oli loodud 1930. aastate algul rajatud Jar-Fosforitnaja raudteega. Sõjaeelne periood ongi Vjatlagi kujunemise aeg.⁵⁶ Vjatlagi ülemad vaheldusid esialgu erakordselt kiiresti.⁵⁷

Esimesed laagripunktid asustati 1937–38. aasta talvel, osaliselt majutusega telkides. Laager-skvotterid, kel õnnestus sel esimesel talvel ellu jääda, on hiljem meenutanud, et öösiti külmasid juuksed telgikanga külge kinni.⁵⁸ Ka miinus neljakümnesed külmad pole sealkandis haruldus.

5. veebruarist 1938 moodustati Vjatka PTL-i (paranduslike tööde laagri) juhatus ja see kuupäev oleks loogiline Vjatlagi sünnidaatum. Esimeseks ülemaks sai KGB kapten Grigori Nepomnjaštši. Alusaastate plaanid ebaõnnestusid. Niigi pingelist olukorda raskendasid katastroofilised metsatulekahjud. „Uus luud” Beria pühkis esimese ülema varsti ära. Asemele sai siberlasest tšekist Ivan Dolgihh, kelle teeneteks selle asutuse ajaloos jäid strateegiline objekt Nr. 4, Kai tselluloositehas Sozimi asulas ja nn „Sotslinnaku”, ehk siis tänase päevani kiratseva „pealinna” – Lesnoi aleviku rajamine.⁵⁹

Gulagi projekteerijad valisid koha kaardi järgi nii, et hullemini enam ei saagi – kuid see tähendas tšekistide meeleheaks seda, et vangid ei saanud kaevata põgenemiseks tunneleid ega mööda turbavälju kaugele joosta. Puudus kvaliteetne joogivesi. Selles „karukandis”, kaugel suurlinna tuledest valitses esimestel aastatel uskumatu toorus inimsuhetes, valvurite joomarlus ja täielik anarhia asjaajamises. „Meie laager on korraldatud kahjurlikult”, kurdeti parteikoosolekul.⁶⁰ Vaatamata plaani mittetäitmisele on tööjõuülekulu 187 000 inimtööpäeva. Põgenes 538 inimest, kellest 33 jäigi kinni püüdmata.⁶¹

⁵⁶ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 29.

⁵⁷ Vt. lisa 3.

⁵⁸ V. Berdinskihh. *Vjatlag*, 11.

⁵⁹ V. Berdinskihh. *Vjatlag*, 11–18. Fotod 1. ja 2.

⁶⁰ V. Berdinskihh. *Istoriya odnogo lagerja*, 24.

⁶¹ V. Berdinskihh. *Vjatlag*, 14.

Pärast Beria saamist siseasjade rahvakomissariiks 25. novembril 1938 karmistus vangilaagrite juhtkonna elu ja enam ei andestatud kõige „pühama” – plaani – mittetäitmist mitte üheski laagris mitte kellelegi mitte mingil juhul. Plaani kehtestamisel lähtuti eelmise aasta tulemustest pluss lisa – seega iga järgneva aasta plaan oli pisut suurem eelnevast. Vjatlagi 1939. aasta plaan jäi täitmata- vaid 84,3%.⁶²

Laagri kogu mittevaba „kontingent” oli kuni 1944. aastani jaotatud kolme kvaliteedikategooriasse – „A”, „B” ja „V”. Neist „A”-sse kuulusid „täisväärtuslikud” füüsiliselt terved vangid, kes määrati raskele ja keskmiselt raskele tööle – metsatööle. Teist kategooriat kasutati vaid kergemal tööil ja kolmandasse „sorti” kuulusid haiged, invaliidid või düstroofsed kinnipeetavad.⁶³ „Plaani” seisukohast võetuna on tähtis võimalikult suur „A” grupp, kuid see ei olnud ka rahuajal suurem kui 70–73%.⁶⁴ Ka 1941. aasta esimese poole surmastatistika oli alles „lapsemäng” – „kõigest” 220 surma (seisuga 17. juuli 1941 oli Vjatlagis 19 596 vangi⁶⁵) – läheneva 1942. aasta talve-kevade surmatulvaga võrreldes.⁶⁶

Vangide tööjõu kasutamine raskel metsalangetustööil taigas ei olnud kogu GULAG-i eksisteerimise jooksul mehhaniseeritud. Tööviljakus sõltus vaid füüsilisest võimekusest, toodangu kogumahu, vangide arvukuse ja toidu hulga vahel oli otsekorrelatsioon. Metsa väljavedu teostati hobuste jõul – 1939. aastal 70% kogumahust. Vagunitesse laadimine toimus reeglina käsitsi. Ka kõige tugevamad inimesed ei pidanud sellisele töökoormusele vastu ja muutusid düstroofseteks ning invaliidistunud kiiresti. Loomulikult kasutasid vangid kõikmõeldavaid vahendeid, et mitte minna tööle ja jääda „tsooni.”⁶⁷

1939–1940. aasta talvel ei töötanud iga päev 600–700 inimest nn „A” põhigrupist. Põhjuseks see, et polnud saapaid, rõivaid, ega tervist. Uute vangide kiire pealevool devalveeris tööjõu ja elu hinna selliseks, et hobuste eest hoolitseti rohkem kui inimeste eest. Lisaks ei suutnud laagri juhtkond tagada režiimi ja selle tulemusena kannatasid niigi õigusetud vangid laagrijuhtkonna omavoli kõrval ka kaasvangidest retsidivistide-professionaalide sadismi käes. Laagrite juhtkond kasutas „sotsiaalselt lähedasi”, retsidiviste oma huvides, eelkõige järelevaatajate ja kubjastena. Tulemuseks oli kontrolli kaotus tsooni üle koos sellest tulenevate tagajärgedega. Laagri režiimiülema asetäitja

⁶² Samas.

⁶³ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 133.

⁶⁴ V. Berdinskihh. *Istoriya odnogo lagerja*, 40.

⁶⁵ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 206.

⁶⁶ V. Berdinskihh. *Istoriya odnogo lagerja*, 40.

⁶⁷ V. Berdinskihh. *Vjatlag*, 16–17.

Borissov kurdab parteikoosolekul 1940. aasta mais: „... tööde kvaliteet on igal pool ebarahuldav, ülekulu on väga suur, igal pool on pettus aga kommunistid vaikivad. Dõmnoje soos varuti 150 tonni heina, aga ära toodi vaid 50 – ülejäänul lasti rikneda. Toiduga on meil väga halvasti aga lasti ära mädaneda 4 080 tonni kartulit...”⁶⁸

Vjatlag ei olnud GULAG-i süsteemis erand, sama olukord valitses ka teistes laagrites. Moskvast vaadates muutus olukord väljakannatamatuks – seda küll mitte humaansusest lähtuvalt vaid ikka ja jälle „plaani” huvidest. Moonutused ja juurdekirjutused aruandluses jätkusid – laagrid on ju „maailma servas” ja kuidas kontrollida seda „kvalifitseeritud valskust” kui kontroll kontrollib ainult pabereid, mitte tegelikku protsessi. 1940. aasta plaan täideti juba 112 protsendiliselt, sel aastal mainiti Vjatlagi „riigi parimate metsalaagrite” hulgas, järelilikult olid teised veel hullemad. Plaan oli esmatähtis, kõik muud indikaatorid – vangide surmade arv, vargused, põgenemised, tapmised olid teisejärgulised. Vjatlagi juhatuse esimees sai kõrgendust ja viidi mujale.⁶⁹

Laagri personalist oli aprillis 1939 parteis 92 liiget, uusaastaks 1941 aga juba 240. Parteilased moodustasid siiski vaid 7% kogu personalist. Kõigist laagri töötajatest oli viis kõrgharidusega, neist kolm arsti (juulis 1941 juba 22). Lõpetamata kõrgema haridusega oli samuti viis (juulis 1941 juba 13), 18 oli keskharidusega (juulis 1941 – 107), mittetäieliku keskharidusega 40 (juulis 1941 – 259). Algharidusega ning ilma alghariduseta oli 172 (juulis 1941 – 1 201).⁷⁰ Töötajate koguarv on 1. juuli 1941 seisuga 1 602 inimest. Parteilastest oli 1941. aastal venelasi 185, ukrainlasi 19, valgevenelasi 19, juute 6, teisi rahvusi 17.⁷¹

2.2. Vjatlag sõja aastail

Sõjast sai sõna otseses mõttes katastroof väga suurele osale vangidest. Esimese talve suutsid üle elada vaevalt pooled neist. Suur osa töövõimelistest ja kergete „olmeliste” kuritegude eest vangis olijad saadeti Punaarmee trahvipataljonidesse, kus nende ellujäämise võimalused ei olnud palju suuremad. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 12. juuli ja 24. novembri 1941 määruste alusel vabastati ennetähtaegselt paranduslike tööde

⁶⁸ V. Berdinskihh. Vjatlag, 18.

⁶⁹ V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 30–33.

⁷⁰ V. Berdinskihh. Vjatlag, 266.

⁷¹ V. Berdinskihh, Vjatlag, 15–16.

asutustest ajavahemikul 1941–1944 975 000 vangi, kes anti sõjakomissariaatide kaudu Punaarmee käsutusse, sõja lõpus oli see arv 1,5 miljoni ringis.⁷²

Mõnede vangikategooriate vabastamine ja rindele minek ei olnud siiski mure kodumaa pärast. Laagrites levisid kuuldused massilistest mahalaskmistest ja NKVD salajasest käskkirjast vangide hävitamise kohta Wehrmachi lähenemise korral.⁷³ See sundis paljusid vange nägema rindele sattumist ellujäämise võimalusena.

Rindele ei saanud kõik – poliitilised jätkasid endises rollis endisest halvemas olukorras. Kogu „suure” GULAGi vangide töövõimekuse iseloomustus on toodud tabelis 1.

Tabel 1. GULAG-is kinnipeetute töövõimekus 1940 ja 1942. aastal

Kinnipeetute töövõimekus	1940	1942
Sobilik raskeks füüsiliseks tööks	35,6%	19,2%
Sobilik keskmiseks füüsiliseks tööks	25,2%	17,0%
Sobilik kergeks füüsiliseks tööks	15,6%	38,3%
Invaliidid ja düstroofikud	23,6%	25,5%

Allikas: V. Pronko; V. Zemskov. Vklad zakljutšonnõh GULADa v pobedu v Velikoi Otetšesvtvennoi voine. - Novaja i Noveišaja Istorija, nr 5, 1996.

<http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/GULAG.HTM> Kasutatud 22. mai 2015

Selline olukord oli saavutatud 1942. aasta alguseks, kuid alles siis algasid kõige raskemad ajad. Vjatlagi kohta võrreldav statistika puudub, ent pole kahtlust, et olukord oli sama. Seisuga 15. juuli oli 19 596 vangist 3 995 invaliidi. Esimese Eestist toodud vangi – Eduard Korsi – surm registreeriti 26. juulil 1941.⁷⁴

Endine Vjatlagi vang Dmitri Panin iseloomustas olukorda nii: „Mis asendas stalinlikes laagrites, eriti 1941–1942. aastal gaasikambreid? Vastus: metsalangetuslaagrites surid juba eelnevalt vanglas ja transportimisetappidel kurnatud inimesed kahe nädala kuni kuuga ülemäärase füüsilise töö tõttu. Gaasikambrit asendasid olematu toiduratsioon, mis tappis

⁷² A. Petrušin. Tjurennoi prizõv. – Tjumenskii kurjer nr 86–87.

<http://a-pesni.org/ww2/oficial/tyumen/a-turprizyv.htm>. Kasutatud 23. mail 2015

⁷³ Samas.

⁷⁴ V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 40–41.

ilma, et töödki teeks ja rõivastuse puudumine (vangid olid selles riietuses, millega nad saabusid suvel). Vahemaa ööbimiskoha ja töökoha vahel oli tihti 8–9 km, mida tuli päeva jooksul läbida kaks korda, ka paksu lumega. Väga madala temperatuuriga 1941–1942. aasta talvel aeti tööle iga ilmaga. Neis tingimustes ja ebareaalsete töönormidega oli väga raske ellu jääda. Olukord läks kohati väga karmiks, oli ka laibasöömist...⁷⁵

Tühjenenud Vjatlagi saadeti Kasahstanist ja Siberist mitu tuhat sakslast-tööarmeelast „tootmisprogrammi” täitma. Etniline sakslane osutus sõja tingimustes ebausaldusväärseks. Vangidest erinesid nad vaid ühe tunnuse poolest – nad võisid omada partei- ja komsomolirakukesi ning olid kohustatud tegema kogu poliitosakonna poolt määratud ideoloogilist tööd pärast 12-tunnilist tööpäeva – ja tegid ka – saksa täpsuse, organiseerituse ja „kõrge poliitilise tasemega.”⁷⁶

Vjatlagi ülema Levinsoni teatest Kirovi oblasti kompartei komiteele 18. veebruaril 1942. aastal on lugeda: „... Seoses vajalike toiduainete puudumisega toimub kogu katlatoidu tegemine ainult jahust ja kruupidest, kuna kala, rasvaineid, köögivilja, liha ja kartulit laagris ei ole. Selle tulemusel, vaatamata kasutusele võetud vangide olmetingimuste parandamise meetmetele ja „B” (haigete) grupi kahanemisele /.../ ei ole suremus laagris vähenenud”. Surmade dünaamika oli järgmine: novembris 1941 suri 389 inimest, detsembris 699 inimest, jaanuaris 1942 suri 1 111 inimest. Vjatlagi juhtkonna palve kiire toiduabi, riietuse ja loomasööda osas jäi sisulise vastuseta – laager oli pandud „ise-ellujäämistingimusse”. Tulemusi ei olnud vaja kaua oodata – kogu 1942. aastal suri kõikidest „erikontingentlastest” kokku 9 090 inimest (31,6% kuu keskmisest nimekirjas olijaist), poliitvangidel oli vastav aritmeetika 7 271 ja 32%, veebruarist 1942 kuni juunini 1943 suri 6 977-st sakslasest – tööarmeelasest 1 186 (17%), peamisteks surmapõhjusteks (üle 80% juhtudest) oli düstroofia, pellagra, avitaminoos, tuberkuloos ja kopsupõletik, st külm ja nälg.⁷⁷

Nälja tippajal, jaanuaris 1943 kasutasid kodanikud ülemad väga loogilist lähenemist defektse kontingendi küsimuse „lõplikuks lahendamiseks” – 13. laagripunkti ülem Avrutski lausus järjekordsel juhtkonna nõupidamise: „... omades 100% tööjõudu ei suuda me täita plaani, kuna „B” grupp (st 3. grupp – düstroofsed JV.) kasvab ohjeldamatult. Kui

⁷⁵ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 60.

⁷⁶ V. Berdinskihh. *Istoriya odnogo lagerja*, 42.

⁷⁷ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 59–60.

anda need toiduained, mida kasutab see „tarbetu kontingent” töövõimelistele, siis me ei omaks varsti enam neid (st „B” grupi inimesed sureks JV) ja plaan saaks täidetud”.⁷⁸

Surm oli kiire tulema. Kedagi ei tehtud vastutavaks ebainimliku suhtumise eest.

Pisut hiljem, pärast sõda leiutati jesuiitlik-bolševistlik trikk riigi poolt vangistatud ja näljas ning riietuse puuduse all kannatavate inimeste olukorra parandamiseks – algatati kampaania „sööda ja kata ise oma vangi” ning... 1946. aastal raporteeriti kuivas ja asjalikus maneeris, et aasta jooksul on saadud GULAG-is 4 276 000 postipakki-saadetist kurnatud kodudest.⁷⁹

Juba veebruaris 1943 oli „hauaeelses „B” grupis” 6 500 inimest, st peaaegu pooled ellujäänutest, arvestamata invaliide. Püha plaan oli ohus. Ka sellises olukorras leiti lahendus – mobiliseeriti Kai rajooni kolhoosnikud ja suunati „põhitööle” – metsa langetama ja välja vedama. Kolhoosnikud pandi kasarmutesse elama ja töötama vangide ja Volga-saksa „tööarmeelastega” võrdsetel alustel.⁸⁰ Nüüd sündis midagi ootamatut, mida ei olnud paarkümmend aastat nähtud – elule tuli hind. Seda mõlemal pool vastasjoont – kaadripuudus valvurite-ülemate leeris (juulist 1941 kuni detsembrini 1942 saadeti rindele 1 500 laskurit-töötajat) kui ka vangide hulgast, kus surm ja rinne oma võtsid.⁸¹

Vaesus ja kidurus aga vaatasid vastu igast nurgast – isegi „Pravdat” sai kogu Vjatlagi kohta vaid 50 eksemplari ja „Izvestijat” 10, „Kirovskaja Pravdaga” oli lähedam – 400 eksemplari aga vaevalt, et seda jätkus plotskite keeramisekski. Side „emamaaga” jäi väga põgusaks ja isegi rindeteated jõudsid sinna hilinemisega ja alaharitud parteipropagandistide suu kaudu. Tõsi küll, 2. veebruarist 1943 hakkas ilmuma üleliiduline metsalaagrite leht – „Metsa kodumaale”, 36 numbrit aastas.⁸²

1942. aastal on koosseisulisi vanglatöötajaid 1 699 inimest, kelle vahel jaotus palgafond summas 408 072 rubla kuus, riikliku sõjalaenu obligatsioonide ostuks andsid allkirja 1 621 inimest summas 546 936 rubla ja see moodustab... 134 protsenti! palgafondist. Poliitosakonna raport on reibas – 1942. aasta kogusumma võidu fondi on 2 290 795 rubla ja... 117 protsenti palgafondist. Raha, üle 500 000 rubla, koguti ka vangide ja Volga-

⁷⁸ V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 46.

⁷⁹ V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 14.

⁸⁰ N. Belõhh. Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda, 56–57.

⁸¹ V. Berdinskihh. Vjatlag, 28.

⁸² V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 50–51.

sakslastest tööarmeelaste käest uue lennuväe-eskadrilli „Lavrenti Beria” ehitamiseks. Saadi Kõrgema Ülemjuhataja kiitus⁸³

Sõjaaegse valvurkonna arvukus kasvas vaatamata ebaloogikale, kuid seda inimkvaliteedi arvelt. Kasutati vanemaid kutsealuseid, kes ei olnud riviteenistuseks kõlblikud ja ka värsked sõjainvaliide. Tulemuseks oli kiire valvamise kvaliteedi langus – 125 põgenemist jaanuaris-mais 1943. Põgeneti „turbasse ja jäässe” täielikus meeleheites ja väljapääsmatuses.⁸⁴

⁸³ N. Belõhh, *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 61. Kasutati „sääste”. J. V

⁸⁴ V. Berdinskihh, *Istoriya odnogo lagerja*, 47–48.

3. EESTLASED VJATLAG'is

3.1. Saabumine purgatooriumi.

4. veebruaril 1938 saabus Vjatlagi Leningradist tapiga 950 meest ja 50 naist kelle hulgas oli teadmata arv eestlasi.⁸⁵ Asutuse sünnipäevaks loetakse seejuures alles järgmist päeva. Kasutada olev kartoteek võimaldab kindlaks teha ainult eestlastest surnuid. Juba 13. aprillil 1938 suri Vjatlagis esimene eestlane, 32 aastane Aleksander Berg. Samal aastal surevad veel neli. Juurde toodi 1938. aastal veel eestlasi, kelle hulgas on 18 tulevast surnut ja kuni Eesti annekteerimiseni suvel 1941 jõudis Vjatlagi sohu saabuda veel kokku 63 tulevast Toonelalast, ellujäänute kohta andmeid pole. Veel 7 surmaootajat saabus ajavahemikul annekteerimisest juuniküüditamiseni 1941. Enne suurt sõda andsid Kai rabad pelgupaika 70 eesti soost surmaminejale.⁸⁶

Kirov-Vjatkasse sattumise kontekstis osutus eestlastele kõige olulisemaks massiline aktsioon – juuniküüditamine 1941 vahetult enne Saksa-Nõukogude sõjategevuse algust ning ka see osa küüditamisest, mille käigus evakueeriti Eestist vanglad. Läbi nende suuraktsioonide saabus sinna enamus meie kaasmaalasi. Eestlasi oli aastate lõikes Gulagi süsteemis iga aasta 1. jaanuaril alljärgnevalt: 1939 – 2 371; 1940 – 2 720; 1941 – 278; 1942 – 6 581; 1943 – 4 556; 1944 – 2 933; 1945 – 2 880; 1946 – 9 017; 1947 – 1 024.⁸⁷ Sõja puhkedes, pärast seda kui lakkab eestlaste juurdevool kodumaalt ja algab massiline nälga suremine, kahaneb ka eestlaste arv mitmekordselt, et tõusta sõja lõppedes uutesse „kõrgustesse”. 1941. aasta 1. jaanuari anomaalia vajaks lisauurimist.

Organiseeritud vangide veost saab rääkida ainult enne sõja algust, hilisem oli sõjaolukorrast tingitud improvisatsioon, mis suurendas inimkaotusi. „Plaanikohane” ešelon nr. 293 lahkus Eestist 18. juunil 1941 ja jõudis sihtjaama Kotelnitšisse Kirovi oblastis 22. juunil. Esimese rongiga saabunuid oli 1 191. Teine „plaanikohane” ešelon nr. 294 lahkus samuti 18. juunil, viies ära 1 112 kaasmaalast ja saabus päev hiljem – 23. juunil Kirovi

⁸⁵ N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 194.

⁸⁶ Arvutusalus: Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures.

⁸⁷ V. Zemskov. *Sotsiologitšeskie issledovanija*, 1991, nr. 6 ja 7. http://scepsis.net/library/id_937.html. Kasutatud 22. mai 2015

linna tõenäoliselt Kirov-Kotlase jaama.⁸⁸ Seega tõid kaks rongi sellesse Põhja-Venemaa paika 2 303 meie kaasmaalast, enamjaolt asumisele (2 049 või 2 149), väiksem osa vanglasse (159 või 259).⁸⁹

Ratsevitš kirjutab oma mälestustes 25. juunil Tallinnast väljunud rongist, mis tõi Kirovisse „tuhandeid vange” Tallinna vangla evakueerimiselt.⁹⁰ Saabujad paigutati vanglasse nr 1, ilmselt kokku „juuniküüditatutega.”

Järgmiste, 1941. aasta 9. 10. ja 13. juulil 2846⁹¹ tulija hulgas on 2 791⁹² lätlast ja oletuslikult 55 eestlast (2 846–2 791). Nad toodi Lätist Juhnovo-Kozelski⁹³ laagri kaudu pärast selle likvideerimist Vjatlagi. Viktor Berdinskihh väidab: /.../ „Igatahes rõhuv enamus 2 846-st saabunud Läti elanikust keda interneeriti 1941. aasta juunis olid toodud siia NSV Liidu NKVD Juhnovo paranduslike tööde laagrist: kolmapäeval, 9. juulil 1941 1 419 inimest ja pühapäeval, 13. juulil 1941 1 118 inimest. Vaid umbes 300 (310⁹⁴) „uurimisalust” sellest kategooriast saabusid Vjatka PTL-I otse Riia vanglast (tapiga, mis saabus neljapäeval 10. juulil 1941) Tõenäoliselt see 6 000 inimese jaoks arvestatud laager täitis sõjavangide (eelkõige Poola) tapi – filtratsiooni funktsiooni, samuti teistele, sealhulgas Baltikumist interneeritutele. Sõda segas „organite” plaanid: Baltikumi „esimese kategooria”(uurimisalused) isikud tuli kiirkorras edasi saata kaugematesse laagritesse – Uuralitesse /.../, Ussollag, Sevurallag) ja Ida-Siberisse (Norilsk) ja Kirovi oblastisse (Vjatlagi)”⁹⁵

Niisiis 10. juulil 1941 saabunud tapp, kus eestlasi 55(?) on Berdinskihhi andmetel küüditatud Riia vanglast ühes lätlastega ning juba augustis-septembris sureb neist 8 eestlast. See lätlas-eestlaslik tapp paigutatakse peaaegu eranditult 7. laagripunkti „Jagodnõi”, kus sureb kõige rohkem, kokku 174 kaasmaalast.⁹⁶ Kõik suvel-sügisel Vjatlagi

⁸⁸ Vt lisa 3.

⁸⁹ L. Õispuu, Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Kd. 6, 60

⁹⁰ Ratsevitši mälestused. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=5005>

⁹¹ V. Berdinskihhi analüüs andmekandjal, Spetsposselentsõ, dok. 1, 14. Veremjov ja Berdinskihh on eestlaste ja lätlaste martüüriumid teineteisest eraldanud. Saabunute koguarvust lahutades lätlaste arvu saab oletusliku saabunud eestlaste arvu. J. V.

⁹² N. Belõhh. Latõšskii sled v Vjatlage NKVD-MVD SSSR. Vestnik Nižgorodskogo universiteta im. N.I. Lobatševskogo, 2010/3, 233–238

⁹³ NKVD Juhnovo ja Kozelski laagrid asuvad Kaluuga oblastis, teineteisest 20 km kaugusel ja mõlemad teenindas 32 km kaugusel asuv Babõnino raudteejaam.

⁹⁴ N. Belõhh, Ekonomika Gulaga, 53–54

⁹⁵ V. Berdinskihhi analüüs andmekandjal, Spetsposselentsõ, dok. 1, 14.

⁹⁶ Vt tabel 2.

saabunud tapivangid olid väga halvas füüsilises seisundis ja kasvasid kiiresti surmastatistikat.⁹⁷

1. augustil saabus tapp Leningradi oblasti Svirlagist. 19. septembril saabus tapp Kirovist, aga kust nad Kirovisse said, ei selgu kusagilt. 20. ja 25. septembri vahel saabub veel kinnipeetavaid, tõenäoliselt samuti vangla kaudu erinevatest kohtadest. Sama toimub ka oktoobris, kus suurim tapp saabub 18. kuupäeval. Vahemajutus vanglas enne Vjatlagi tundub vajalik olema selleks, et NKVD saaks teha vangide seas uurimis-, sorteerimis- ja mahalaskmistööd. Eeluurimistoimikud loodi tagantjärele Vjatlagis, osadel tõenäoliselt siiski ka juba vanglas. Saabujate toimikunumbrid ja tähestikuline järjekord on kooskõlas. Nikita Belõhh väidab: „Uurimismaterjalid (kaasa arvatud tõkestusmäära-aresti valik) vormistati reeglina Vjatlagis „postfaktum” (1941. aasta sügisel J. V.) seega siis kriminaalprotsessi seaduslike normide jämeda rikkumisega.”⁹⁸ Ka Ratsevitši mälestused kinnitavad värvikalt sama, kusjuures Ratsevitš kirjeldab toimikute koostamist vanglas nr.1.⁹⁹ Novembris on saabujaid 60.¹⁰⁰

1941. aasta lõpus likvideeriti Kirovi vangla nr. 1 ja kõik seal alles- ja ellujäänud 406¹⁰¹ eestimaalast, kelle hulgas on kolm naist, saadeti Vjatlagi, mis asub Kirovi oblastis ca 300 kilomeetri kaugusel, keskusega Lesnoi asulas.

3.2. Eestlaste saatus, lahkumine purgatooriumist, matmise geograafia

Veremjovi andmestikus on selgelt eristuv 406 liikmeline grupp, mis saadeti Kirovi vanglast 28. ja 29. detsembril 1941 Vjatlagi. Neist suri Vjatlagis 349¹⁰². Need olid kodu-Eesti päritolu isikud, kes olid pool aastat koos olnud vanglas nr. 1. Nende seas on juuniküüditatud rongidelt nr. 293, 294 ja Tallinna vangla tühjendamisel 25. juunil 1941 saabunuid (nt. Ratsevitš). Kõige olulisem, mis teeb neist terviku on arvud 57 290–57 959-isikliku toimiku numbrid loogilises jadas, mis olid toona sama informatiivsed kui tänapäeval isikukood. Exceli tabelarvutuse tehe annab 669 järjestikust numbrit, kui sellest

⁹⁷ N. Belõhh. Latõšskii sled v Vjatlage NKVD-MVD SSSR, 2010/3, 233–238.

⁹⁸ N. Belõhh. Latõšskii sled v Vjatlage NKVD-MVD SSSR, 233–238.

⁹⁹ Ratsevitši mälestused. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=5005>. Vaadatud 22. mail 2015

¹⁰⁰ Arvutusalus: Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures.

¹⁰¹ N. Belõhh. Ekonomika Gulaga, 54 (Belõhh viitab Vjatlagi arhiivile. J.V. See 406 on väga oluline number.)

¹⁰² Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures.

lahutada 406 kindlalt teadaolevat Vjatlagi saadetut jäävad aktivasse 263 „peremeheta” numbrit. Neid ei saadetudki Vjatlagi, nad surid/tapeti juba enne Kirovis poole aasta jooksul. Perekonnanime esitähed on tuvastatavad suure korrelatiivsusega. Vjatlagis jäi seega ellu 57, Ratseviš nende hulgas. Surmapraktika 86%. N. Belõhh väidab, et baltlaste surmaprotsent oli 75%.¹⁰³

On teada paljude inimeste nimed, kes kadusid teadmatusse Kirovi vanglas nr. 1, näiteks Eduard Profitlich, Aleksander Jaakson, Johannes Karu jt. Endised represseeritud Mansur Magdejev ja Nikolai Prozorov kellega õnnestus Kirovis kohtuda ja rääkida sel teemal on sama meelt – kalmistuid on vähemalt kaks: linna servas ja vangla nr. 1 territooriumil, millest on nüüd kontide peale kaubamaja tehtud.¹⁰⁴ Matmiskoht peab olema ka sellel NKVD eriasutusel, kus toimusid surmaotsuste täideviimised pärast vangla likvideerimist. Ratsevitš ja Väino-Johannes Sõerde mainivad paljusid, ka Jaan Tõnissoni nime, kes võisid kaduda selles vanglas.¹⁰⁵

1942. aastal oli surmajuhtumite arv (Vjatlagis) kogu „spetskontingendi”¹⁰⁶ lõikes mitte vähem kui 9 090, ehk siis 31,6% kuu keskmisest nimekirjades olnutest, poliitvangide osas vastavalt 7 271 ja 32%. Võrdluseks – samal aastal oli kogu laia NSV Liidu GULAGI „surmanäitaja” 17,6% (248 877 surnut 1 415 596 vangi kohta). Osade laagriasukate kategooriates on olukord veelgi hullem, novembrist 1941 kuni detsembrini 1 943 suri mitte vähem kui 2 000 interneeritud¹⁰⁷ eestlast-lätlast, mis on umbes 75% nende koguarvust.¹⁰⁸

Arhiividokumentide valikulise analüüsi tulemused näitavad, et üle poolte surmajuhtumitest, 51,7% on toimunud füüsilise kurnatuse tõttu (avitaminoos, pellagra, düstroofia), 27,6% juhtudest on põhjuseks märgitud seedeelundkonna haigused. Seega võib öelda, et ligi 80% baltlastest olid nälja ohvrid.¹⁰⁹

¹⁰³ N. Belõhh, *Ekonomika Gulaga*, 60

¹⁰⁴ Intervjuud Magdejevi ja Prozoroviga aprillis 2012.

¹⁰⁵ Ratsevitši mälestused; Väino-Johannes Sõerde. - Kas tema on teie kuningas? - *Kultuur ja Elu* nr 2, 2004, lk 40.

¹⁰⁶ Spetskontingent - kõik Vjatlagis (ning mitte ainult seal), kes on NSV Liidu repressiivorganite tahtel vabadusest ilma jäänud. Nt. volgasakslased, poolakad, tšehhid, baltlased kes on seal ilma kohtu otsuseta, „sotsiaalselt võõrad”, kohtuotsuseta eriasumisel kulakud. Kõik need, kes ei ole ametlikult vangid, aga kelle tegelik olukord on sama.

¹⁰⁷ N. Belõhh kasutab seda terminit seetõttu, et suurem osa eestlastest, lätlastest ja leedukatest viibis Vjatlagis ilma mingisuguse kohtuotsuseta.

¹⁰⁸ N. Belõhh, *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*. (na materialah Vjatlaga 1938–1953), 59–60.

¹⁰⁹ Samas, 60.

Veremjovil on õnnestunud analüüsida 119 isiklikku laagritoimikut (0,7% üldarvust, mitte ainult eestlased) mis sisaldasid ka patoanatomilisi dokumente ja 228 diagnoosi (ühel inimesel võis olla mitu diagnoosi) ning nende alusel teha mingigi kokkuvõtte surma põhjustest. Tulemuseks 64 juhtu, mille põhjuseks oli üldine kurnatus – 53,8% surmajuhtumitest ja 28,1% diagnooside arvust. Hingamisteede haigused – 60 juhtu (vastavalt 50,4 ja 26,3%). Veresoonkonna haigused – 54 juhtu (45,4 ja 23,7%). Seedeelundkonna haigused – 38 juhtu (31,9 ja 16,7%). Muud patoloogiad – 10 juhtu (8,4 ja 4,4%). Andmed puuduvad kahel juhtumil (1,7 ja 0,9%). Kokkuvõtvalt leiab Veremjov, et vangide kõrge suremuse põhjusteks oli nälg, külm ja mittejõukohane töö.¹¹⁰ Pean siia lisama ka tema tõdemuse meie eravestluses, et eestlaste kõrge suremuse üheks põhjuseks enne laagrisse saatmist Kirovi vanglas ja Vjatlagis oli põhiliselt stress.¹¹¹ Need mehed olid harjunud hoopis teistsuguse kohtlemisega, olid tulnud absoluutselt teistsugustest oludest ja sattunud täiesti vastuvõetamatutesse tingimustesse. Lisaks psühholoogiline surve. Kui NKVD uurija teatab vangile omamehelikult, et selle paragrahviga on seni kõik mahalaskmisele määratud – siis on tõesti raske leida motiivi edasi elamiseks.

Tabelis 2 on toodud kõigi Vjatlagis poliitilistel põhjustel represseeritud Eesti kodanike ja etniliste eestlaste matmise arvud ja kohad aastatel 1938–1956. Kohtulikult mõistetud surmanuhtlused viidi täide väljaspool Vjatlagi Kirovi linnas ja sel põhjusel ei kajastu nad laagri statistikas ega ka siin.

Tabel 2. Eestlaste matmise kohad ning matmise arv aastatel 1938–1956, sulgudes Exceliga ülekontrollitud andmed.

Matmise koht	Uurimisaluseid	Süüdimõistetuid	Sealhulgas uur. Aluseid	KOKKU
	Maetute arv	Maetute arv	Maetute arv	Maetute arv
	298 100,0%	354 100,0%	52	652 (664) 100,0%
1 Laagripunkt (Rudnitšnõi asula)	3 1,0%	58 16,4%	7	61 (65) 9,4%
2 Laagripunkt (Sorda asula)	123 41,3%	46 13,0%	7	169 (168) 25,9%
3 Laagripunkt (jaam Malõi Sozim)	20 6,7%	39 11,0	12	59 9,0%
4 Laagripunkt (Polevoi-2 asula, „Sanlinnak”)	7 2,3%	62 17,5%	10	69 (72) 10,6%

¹¹⁰ Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures.

¹¹¹ Veremjovi intervjuu 2012. aasta aprill.

5	Laagripunkt (Lesnaja jaam)	–	14 4,0%	2	14 (16) 2,1%
6	Laagripunkt (Brusnitšnõi asula)	–	8 2,3%	1	9 1,2%
7	Laagripunkt (Jagodnõi asula)	138 46,3%	34 9,6%	–	172 (174) 26,4%
8	Laagripunkt (Zaretšnõi asula)	1 0,3%	10 2,8%	1	11 1,7%
9	Laagripunkt (jaam Muris)	–	13 3,7%	–	13(12) 2,0%
10	Laagripunkt (Fosforitnaja jaam)	1 0,3%	21 5,9%	4	22 (23) 3,4%
11	Laagripunkt (Verhnekamskaja jaam)	5 1,7%	28 7,9%	7	33 (32) 5,1%
12	Laagripunkt (Ima jaam)	–	3 0,8%	–	3 (2) 0,5%
13	Laagripunkt (Razdelnaja jaam)	–	12 3,4%	–	12 (13) 1,8%
14	Laagripunkt (Razdelnaja jaam)	–	1 0,3%	–	1 0,2%
16	Laagripunkt (Razdelnaja jaam, Gidajevskaja haru)	–	1 0,3%	–	1 0,2%
	Põllumaj. Laag. punkt „Zujevka” (Muhino jaam)	–	1 0,3%	–	1 0,2%
	Väljaspool laagrit	–	1 0,3%	–	1 0,2%
	Surmanuhtlused, saadetud laagrist välja	–	2 0,6%	–	2 0,3%

Arvutusalus: Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures.

Suurem osa matmistest on toimunud 7. laagripunktis Jagodnõi asulas, mis asub kuue kilomeetri kaugusel Lesnoi peaaasulast põhja suunas raudteitsi. Sinna on maetud 173 inimest, ehk 26,4 protsenti hukkunud eestlastest. Laagripunkt ja selle asula likvideeriti 1990. aastatel. Teisel kohal selles „edetabelis” on 2. laagripunkt Sorda asulas, mis asub kümne kilomeetri kaugusel Lesnoi „pealinnast” lõuna suunas ja kuhu on maetud 169 meie kaasmaalast, ehk 25,9% sinnajäänutest. Kolmandal kohal on 4. „haigla” laagripunkt nn. „Sangorodok” Polevoi-2 asulas, mis asub nelja kilomeetri kaugusel Lesnoi keskusest lõunas oma 69 haua ja 10,6%-ga.¹¹²

¹¹² **Arvutusalus:** Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii, andmekandjal lisana töö juures. + Foto 3. Olen kahel korral olnud ekspeditsioonil Vjatlagi „pealinnas” Lesnois. Fotol 3 on näha tühermaa praegu tegutseva vangilaagri okstraataia juures, kus kohalike tunnistajate Viktor Kažimirovitš Kimbari ja tema abikaasa Galina Aleksandrovna sõnul on maetud väga palju Lesnoi asulalaagris surnud vange, absoluutse tõenäosusega ka palju meie kaasmaalasi. Siin oleks õige koht eestlaste mälestusmärgile.

Tabel 3. Vjatlagis surnud poliitiliste süüdistustega (paragrahv 58) vangide rahvuslik koosseis ajavahemikul 1938–1956. Ilma sõjavangideta.

	„Tööarmeelased” ja eriasumisel olnud	Uurimisalused	Süüdimõistetud	Kokku
KOKKU	1.522 100,0%	2.750 100,0%	13.968 100,0%	18.240 100,0%
1. Venelased	14 0,9%	508 18,5%	7.609 54,5%	8.131 44,6%
2. Sakslased	1.487 97,7%	282 10,3%	540 3,9%	2.309 12,7%
3. Lätlased	–	1.397 50,8%	816 5,8%	2.213 12,1%
4. Ukrainlased	3 0,2%	36 1,3%	1.350 9,7%	1.389 7,6%
5. Eestlased	2 0,1%	269 9,8%	317 2,3%	588 3,2%
6. Valgevenelased	–	102 3,7%	355 2,5%	457 2,5%
7. Poolakad	1 0,1%	25 0,9%	359 2,6%	385 2,1%
8. Grusiinid	–	–	373 2,7%	373 2,0%
9. Hiinlased	1 0,1%	–	291 2,1%	292 1,6%
10. Juudid	1 0,1%	116 4,2%	132 0,9%	249 1,4%

Allikas: N. Belõhh, *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 236–241. Kokku 82 rahvust.

Nikita Belõhh leiab, et pärast sõjaaegne laagri täienduskontingent oli juba saabudes väga halvas seisundis – laagri põhiametisse, metsatöödele sobis vaid 1,7% täiesti terveid, ülejäänud olid kõik vaid mingi reservatsiooniga kasutatavad. Ta väidab, et umbes 20% saabujatest olid NSV Liidu lõunaregioonidest, kes talusid väga halvasti „põhja karmi kliimat” ja kaotasid kiiresti oma elujõudu, nende hukk oli laagri juhtkonna arvates möödapääsmatu.¹¹³ Ei ole põhjust arvata, et olukord 1941. aasta lõpus eestlaste põhigrupi saabumisel parem oli.

Kui võrrelda kahte kurjuse kantsi – NSV Liidu NKVD Vjatlagi paranduslike tööde- ning Saksamaa Buchenwaldi töö- ja kontsentratsioonilaagrit suhestust võimaldaval ajavahemikul 1938–1945-sel perioodil saabus Vjatlagi umbes 90 000 inimest (sõjavange arvestamata), nende hulgas umbes 30 000 poliitilistel ja rahvuslikel, nt nn „volgasakslaste

¹¹³ N. Belõhh, *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*. (na materialah Vjatlaga 1938–1953, 80.

tööarmeelased” põhjustel vangistatut. Hukkunute arv esimeses kategoorias oli 21 453 – ehk siis 24% ja teises 16 609 ehk üle 55%. Buchenwaldi töölaagrisse toimetati samal ajavahemikul 236 062 inimest, kellest hukkus 33 414, ehk siis pisut üle 14% kõigist nimekirjades olnutest. Laagrite võrdlemisel on surmade suhe 1:1,7.¹¹⁴ Suhteline suremus oli Vjatlagis suurem – on mille üle mõelda.¹¹⁵

¹¹⁴ Vt lisa, tabel 5.

¹¹⁵ Veremjovi analüüs andmekandjal

KOKKUVÕTE

GULAG JA EESTLASED VJATKA VANGILAAGRIS AASTATEL 1941–1945

Kinnipidamisasutused ja kinnipidamispoliitika on olemas kõikides riikides kõikidel aegadel, kuid kõigist neist riikidest paistab kahe riigi karistuspoliitika eriti silma, osalt põhjusel, et nad on ajaliselt ja geograafiliselt meie lähedal, teiseks oma mahult ja brutaalsuselt. Need on Nõukogude ja Natsi-Saksamaa repressiivpoliitikad.

Vjatlag kogu oma ajalooga on ajastu produkt ega erine kuigi palju teistest omasugustest. Kuid surnute arv Vjatlagis oli 1942. aastal siiski ligi kaks korda suurem üleriigilisest. Selle asjaolu võib panna kohaliku laagriadministratsiooni ja oblastivalitsuse suutmatuse arvele.

Meie kaasmaalased kohtusid 1941. aasta suvel küpse ja treenitud repressiivsüsteemiga ega uskunud oma kõrvu, kui neile vangikongi uksele öeldi, et nõukogude võim ei arreteeri ühtegi süütut inimest – kui juba istud kongis, küll siis süü ja paragrahv leitakse. See oli kahe erineva mentaalsuse konflikt – kas süü enne karistust või karistus enne süüd.

1930–40. aastate keeruliste poliitiliste sündmuste tagajärjel sattus Eesti Vabariik Nõukogude Liidu mõjusfääri ja annekteeriti. Viies läbi oma poliitikat, rakendas toonane NSV Liit mahasurumistaktikat annekteeritu suhtes, mille tulemusena kannatas kogu Eesti ühiskond. Üheks survemeetodiks oli olulise osa sobivas vanuses ja sobiva positsiooniga inimeste väljasaatmine kodumaalt NSV Liidu äärealadele. Selle protsessi Eestis toimunud osa on uuritud palju ja selle tulemused kontsentreeritud ERRB Keskregistrisse.

Mõni aasta tagasi avanes tänu vanglaasutuse K-231 eruametnikule Vladimir Veremjovile ja tema poolt hangitud eriarvestuskartoteegile võimalus näha pilti sihtkohast

vaadatuna. Veremjovi eriarvestuskartoteek sisaldab 664 Eestist pärit Vjatlagis (vanglaasutuses K-231) surnud inimese ankeediandmeid, surmaaega ja matmiskohta. Teavet ellujäänutest selles kartoteegis pole, kuid Vjatlagis surnute statistika kõrvutamisel meil olemasoleva ERRB Keskregistri andmetega on võimalik näha toimunud selgemalt.

Korrapärasest saabumisest vangistuspaika saab rääkida ainult kahe plaanilise rongi 293 ja 294 puhul, ülejäänud on sõjaaegne improvisatsioon koos sellest tuleneva problemaatikaga, mis tähendasid igal juhul inimkaotusi. Selle improvisatsiooni ajaline pilt on nähtav

erikontingendi Vjatlagi saabumise andmetest, kuid on vähe teavet geograafilise pildi ja Kirovi vanglasse nr. 1 sattumise asjaolude kohta. ERRB Kesksregistri andmetega kõrvutamine loob terviklikuma pildi ja annab võimaluse vettpidavate oletuste tegemiseks.

Vanglas on koos väga paljudest erinevatest kohtadest saabujad. Viimane osa vanglaasukatest saadeti Vjatlagi 1941. aasta viimastel päevadel.

Pilt toimunust on äärmiselt masendav, ellujäämise võimalused vangilaaris sõjaaja tingimustes olid väikesed. Vjatlag, mis oli kogu Gulag-i süsteemis niigi halva reputatsiooniga, mõjus hoopis erinevast mentaalsest keskkonnast tulnud baltlastele (lätlasi oli kuni nelikorda rohkem kui eestlasi) surmavalt. Talvel 1941–1942 oli eestlaste keskmine suremusstatistika 23,1% kõrgem teistest. 1941. aastal suri eestlastest 36 inimest, 1942. aastal 418, 1943. aastal 132, 1944. aastal 21. 93,5% inimkaotustest on sõjaaegsed.

Bakalaureusetöö osa, milles on ära toodud matmispaikade asukohad, määrab (ühis)hauad mõnekümne meetrise täpsusega ja võimaldab sugulastel teada saada oma lähedaste ligikaudse puhkepaiga.

SUMMARY

GULAG AND ESTONIANS IN VJATKA PRISON CAMPS DURING 1941–1945

Detention facilities and detention policies have been existing in all countries, at all times. However, the penal policies of two countries – Soviet Union and Nazi-Germany – are particularly noteworthy for us. Partly because of their relative proximity to us both time- and distance-wise and partly because of their scope and brutality. Vjatlag, with all its history, is a product of its time, and as such, does not differ much from others of its kind. However, the death rate in Vjatlag in 1942 was twice the national rate. This fact can be attributed to the incapacabilities of the local prison camp administration and province government.

In 1941, our countrymen met a well-established repressive system and they were extremely surprised when upon arrival they were said that Soviet authorities does not

arrest any innocent person – if one is already brought to prison, then the guilt and appropriate paragraph will also be found. It was a direct conflict of two different mentalities – guilt before punishment vs punishment before the guilt. Due to the complicated political events in 1930's and 1940's, Estonia ended up in the sphere of influence of the Soviet Union and was annexed by it. Among its policies, Soviet Union applied suppression tactics to the annexed state, which meant suffering for the whole Estonian society. One of the suppression methods was deporting a significant part of the appropriate population from their home country to the periphery of the Soviet Union. The Estonian part of deporting process has been studied extensively and the results have been gathered to the Central Registry of ERRB.

Some years ago, the author managed to access the special registry of prison camp K-231, thanks to its former employee Vladimir Veremjov. The registry consists of 664 Estonian-origin persons' files, that died in Vjatlag prison camp K-231 – their personal data, time of death and burial place. There is no information about those who survived, but comparing Vjatlag death registry to the ERRB Central Registry in Estonia, it is possible to make conclusions about what happened.

The orderly arrival to the detention place happened only with two planned trains – 293 and 294. All of the rest can be described as a war-time improvisation, which also included loss of human lives. The timetable of this improvisation can be seen from the arrival information to the Vjatlag, but there is little information about geographical locations and the circumstances of getting to the Kirov prison no 1. Comparing this data with the data from the ERRB Central registry creates a more comprehensive picture and also makes more precise assumptions possible.

The prison had detainees from a multitude of origins. Last batch of the detainees were sent to Vjatlag in the last days of 1941.

The image of the events is depressing. The chances of survival in the wartime detention camp conditions were extremely small. Vjatlag had a bad reputation even within the whole Gulag system, hence the effect on the Baltic-origin detainees (there were up to four times as many Latvians than Estonians there), coming from completely different mental environment, was lethal. In the winter of 1941–1942 the Estonians' death rate was 23,1% higher than the others. 36 Estonians died in 1941, 418 died in 1942, 132 died in 1943 and 21 in 1944. 93,5% of the casualties are from the war time.

The part of the bachelor's thesis, which states the locations of the burial places, determines the (common) graves within a few dozen meters and thus allows the relatives to find out the approximate location of the final resting place of their close ones.

LESNOI TUNNISTAJATE PROTOKOLL (lisana ka andmekandjal)

**Для Отчета этнографической
экспедиции в пос. Лесной Верхнекамского р-на Кировской обл.
в августе 2013 года**

16 августа 2013 года состоялся экспедиционный выезд в пос. Лесной Верхнекамского р-на с целью сбора информации о сохранении этнокультурных элементов в истории высланных на территорию района представителей разных национальностей, в том числе – и эстонцев. В составе экспедиционного отряда работали исследователи из России (И. Ю. Трушкова, Вятский государственный гуманитарный университет, г. Киров) и Эстонии (Ю. В. Власов, Тартуский университет, М-И Власов, М. Раллманн).

В ходе работы было опрошено 4 человека, и была собрана следующая информация.

Пос. Лесной.

Кимбар Виктор Казимирович, 19?? года рождения и его жена Галина Александровна (в девичестве – Гайер)

Лагерь здесь стал 1939 года, сначала в Старцево, потом в Рудничном на поселение люди прибывали, эстонцы и другие национальности.

В Лесном был главный переселенческий пункт. Отец мой Казимир Казимирович – из Даугавпилса. Потом переселяли из пос. Лесного. В 1941–42 годах здесь много умирало, по 1–2–10 тысяч человек за зиму.

Особенно много из Прибалтики людей поступило после войны. Семьи разбивали, мать посылали в одно место, отца – в другое. Эстонцы прибывали под два метра ростом, в бостоновых костюмах, под 100 кг весом. Золотые зубы были у них. Вертухаи брюки бостоновые у них забирали.

По 200–300 грамм хлеба и баланда полагалась на человека, что это для мужиков, вот и умирали.

Гайер, отец жены, из Минусинска поступил, Рудник (здесь название поселка – И. Т.) – туда папу переслали. Он родом из Саратова, умер в 1944 году...

В войну люди разных национальностей сохраняли свой язык. Песни петь на своем языке? – не пели. Что Вы... Да и после войны как узнавали фамилию – немец, поляк или эстонец – дразнили, всех «нецами» обзывали, «фашистами». Послевоенные люди были злые на немцев, раз с ними на фронте воевали. Поэтому дети не выбирали в школе немецкий язык, записывались в английскую группу, английский

был престижней. Даже немцы не выбирали, поэтом и в Германию потом не уехали, языка не учили.

Вот, в пос. Лесном был поселок Комендантский. Туда привозили всех осужденных. Там их распределяли на ОЛПы. ОЛПы – это отдельные лагерные пункты. Или на «двойку», или на «семерку», это значит – на второй ОЛП, на седьмой ОЛП и др. Примерно 733 лагеря (потом – ИК) здесь было. ОЛПов – меньше. 30–35 тыс. в год прибывало, а по 10–12 тыс. умирало. На группы «А» и «Б» заключенные потом стали делиться. Первая группа хорошо работали, вторая – болели. Кто хорошо работал – давали «ДП» (дополнительный паек).

Верхнекамский район раньше назывался Кайским районом, здесь Дзержинский сидел. В Нолинск его сначала сослали, со своей невестой приехал, но он права начал качать – его и сослали в Кай. А там – дикий народ, ему там не понравилось, он сбежал из Кая, невесту бросил.

Бандеровцы и ОУНовцы здесь тоже сидели. По 25 лет людям давали, плюс, бывало, «пять по ногам», а затем и «пять по рогам». Что это значит? – «Пять по ногам» – без права выезда, а «пять по рогам», т. е. «по голове», – без права голосования.

Бывало, отсидел человек срок, выходит из зоны. А ему на КПП говорят – вот распишись здесь. Он распишивается, и его снова в зону на три года. Это местные власти так могли делать. Им специалисты были нужны, они им срока и продлевали. И специалисты снова шли в зону.

В 1957 году в зоне №5 был бунт. Умер Сталин, а здесь была воровская зона, воры подняли бунт, хотели лучшей жизни, чтоб не притесняли их, проволоку разрезали. Тогда выгнали их на лед и постреляли.

Эх, стала красной эта зона – сотрудники красное знамя повесили.

А бывают еще «сучьи зоны», там не работать, семьи содержать.

Это интересно, приехали латыши, крест поставили на кладбище, где вертухаи захоронены.

...260 вагонов леса – основная выработка ВятЛАГа а всего – 450 вагонов. «Финские домики» у нас строили. Была металлическая черепица, из Ново-Липецкого комбината или Череповца. 17 копеек – лист.

Вот штаб К-231, потом – штаб УФСИН стал называться. .

Беляев Сергей Васильевич, 1921 года рождения.

С Ростовского университета меня привезли, в 1948 году. За что? – не знаю, Как? – бросили в катажку, мол, здесь пусть разбираются, на 6 лет. Но досрочно освободился. Работал в эстонской бригаде. Бригадир этой железнодорожной бригады – по фамилии Соз. Я один был русский в этой бригаде. Они разговаривали на эстонском языке. У них землячество было. Они в одном бараке жили. Мастерить что-то свое они не мастерили – не было времени. Песни не пели эстонские. Вот письма вообще-то разрешалось писать, наверное, они писали к себе на Родину.

Здесь еще литовцы, латыши, украинцы и белорусы были.

Настороженно относились эстонцы ко мне (мол, может быть, меня подослали к ним), но бригадир у них был умный, толковый, он их убедил, что ничего им от меня не грозит.

Медицинский аппарат в лагере был – и врачи, и медсестры, и фельдшер. На прием придешь, и он смотрит. Понятно, что плохо кормили, как говорят – баланда была. Но и грибы, и ягоды, ларьки были.

На 19 ОЛПе мы жили, там грибы и ягоды собирали. Как лес волокли волокшей – так и следы оставались, этими путями и ходили за грибами. Кажимский тракт тут проходил.

Одежду, бывало, забирали воры. Но это недолго продолжалось.

Среди эстонцев были всякие по отъезду – были «зачетные дни», на эти дни срок сокращается. «Зачетные дни» давались за хорошую выработку или вели себя хорошо.

Беляева Галина Михайловна, сноха(?) Беляева С.В.

Некоторые люди после сроков оставались здесь свободными поселенцами, а вот эстонцы? – не могу сказать. Но прибалты здесь работали как вольнонаемные.

Люди оставались вольнонаемными, чтоб получить трудовую книжку, т. к. со справкой об освобождении из зоны устроиться на работу было очень тяжело, да и с жильем, с пропиской в Прибалтике было трудно, густонаселенная местность. . Вот Матисса Васильевна у нас работала, Грикис работал мастером, тут семью завел, а потом он уехал. Все стали уезжать, когда послабления начались. Но уезжать им можно ведь было, но трудно устроиться было. Эти люди в основном грамотные были, они тут устраивались, на хорошую работу.

Вот Тендлав, немец, то его кресло у нас. Он начальником ОКСа работал.

Беляев Владимир Сергеевич, сын Беляева С. В.

Отец в школе учителем физики работал, уважаемым учителем был Про здешний лагерь Бердинских книгу написал.

Protokollis: I. Truškova. Vjatka Riiklik Humanitaarinstituut.

VJATLAGI ÜLEMAD

1. Nepomnjaštši Griori Samoilovitš	veebruari 1938
2. Dolgihh Ivan Ivanovitš	märtsist 1939
3. Levinson Noa Solomonovitš (julgeoleku kapten)	juulist 1941
4. Kuhtikov Aleksei Demjanovitš (polkovnik)	detsembrist 1943
5. Didorenko Sergei Akimovitš (sisevägede polkovnik)	veebruari 1947
6. Ogorodnikov Kuzma Aleksandrovitš (sv. alampolkovnik)	oktoobrist 1953
7. Martõnenko Vladimir Nikitovitš (sv. alampolkovnik)	veebruari 1954
8. Orlov Aleksei Vadimovitš (sv. alampolkovnik)	jaan. 1955 – jaan. 1957

Allikas: V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja, 293–321

1941. AASTA KÜÜDITATUTE RONGIDE VÄLJUMISED

286	17. juuni	Tallinn	781	Novosibirsk	> 23.06	225 KP	Politrük. Matvejev?	Kokku 777 in. lahkus. 781, 3 – teel ära antud
287	20. juuni	Tallinn	786	Novosibirsk	4. juuli	225 KP?	Leitn. Rubajev?	Saabus 783 in., 3 in. Teel ära antud. kokku 782 in.
288	18. juuni	Valga, Petseri	1351	Tšanõ	> 28.06	225 KP?	Konvoiülem Drozdov?	Ära antud Bui jaamas 288 ja Tsanõ jaamas –1063 in. kokku oli 900 in.
289	17. juuni		963	Kargat	> 23.06			
290	18. juuni	Tallinn	994	Starobelsk	K 23.06	225 KP?	Politrük Orlov?	994 – võetud Tallinnas ja antud Starobelski laagrisse, seejärel sama ešeloniga saadetud Sevrurallagi.
291	19. juuni		1666	Babõnino Ostaškovo	19. juuni	153 ÜK B	Konvoiülem Rahmanov	Konvoeerimisel Babõnino jaamast Juhnovski laagrisse tapeti põgenemiskatsel Eesti armee ohvitser.
292	18. juuni		1028	Starobelsk	K 23.06	225 KP?	Leitn. Podgornõi ?	Starobelski laager; pärast üleandmist suunati ešelon Tavda jaama Severurallagi
293	18. juuni		1191	Kotelnitši	22. juuni	153 ÜK B?	Konvoiülem. Dontšenko?	
294	18. juuni		1112	Kirov	K 23.06	153 ÜK B?	Politrük Sintsov?	
	4. juuli	Tallinn	144	Šoniha	> 07.07	153 ÜK B	Leitn. Smirnov	5.07 pommitati Oru jaamas, tapeti 7 ja raskelt haavati 31 inimest

Allikas: A. Gurjanov. Massovõje deportatsii iz Moldavii, zapadnõhh oblastei Ukrainõi Belorussii, Litvõ, Latvii i Estonii v 1941. Spisok ešelonov, <http://www.memo.ru/history/polacy/DEPORT1.htm>. Kasutatud 23. mai 2015.

VJATLAG *versus* BUCHENWALD

Aastad	Surmajuhtumite arv			Suhtarv		
	Vjatlag	NSVL NKVD	Buchenwald*	(rida: rida, % %)		
	PR**	kk***				
	1	2	3	1:2	1:3	2:3
1938	1.421	2.000	771	71,0	184,3	259,4
1939	755	1.060	1.235	71,2	61,1	85,8
1940	240	340	1.772	70,6	13,5	19,2
1941	1.232	1.810	1.522	66,6	80,9	121,6
1942	7.271	9.090	2.898	80,0	250,9	313,7
1943	4.506	5.630	3.516	80,0	128,2	160,1
1944	1.101	1.380	8.644	79,8	12,7	16,0
1945+	83	103	13.056	80,6	0,6	0,8
Kokku	16.609	21.453	33.414	77,4	49,7	64,2
Erikontingendi arv ++	30.000	90.000	236.062	33,3	12,7	38,1
Surmade tase	55,4	23,8	14,2	232,8	390,1	167,6

* Buchenwaldi koonduslaager (kõik spetskontingendid, ka nn. „välised komandod”).

** Poliitiliselt repressseeritud. Isikud, keda on repressseeritud poliitilistel motiividel, rahvus- või sotsiaalsete tunnuste alusel (vangid, uurimisalused, „tööarmeelased”, „tööümberasujud”, „direktiivlased”, „eriasumisele saadetud”)

*** Kõik Kontingendid (mittetäielikud ekstrapoleeritud andmed, ilma sõjavangideta)

+ 1945 aasta jaanuar-märts.

++ Saabumine jaanuarist 1938–1945 märtsini kaasaarvatult. Vjatlagi kohta on ekstrapoleeritud mittetäielikud andmed ilma sõjavangideta.

Allikas: Veremjovi analüüs andmekandjal

**VJATLAGI POLIITVANGIDE „SÜREMUSE AJATABEL” (ILMA
SÕJAVANGIDETA) 1942. JA 1943. AASTA.**

Lisatud sulgudes eestlaste vastavad andmed

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	KOKKU	%%
1938	0	9	39	115	187	147	165	149	288	118	105	99	1421	7,9
1939	76	65	76	76	66	105	99	80	47	36	14	15	755	4,2
1940	25	19	16	19	30	21	17	19	21	9	18	26	240	1,3
1941	25	26	17	37	21	23	21	73	130	197	247	415	1232	6,8
1942 Eestlaste osalus %	747 (57) 7,6%	749 (76) 10,1%	874 (44) 5,2%	1084 (56) 5,2%	1006 (61) 6,0%	794 (45) 5,7%	704 (23) 3,3%	570 (19) 3,3%	231 (10) 4,3%	200 (9) 4,5%	134 (7) 5,2%	196 (11) 5,6%	7289 (418) 5,73%	40,3 (63,4)
1943 Eestlaste osalus %	334 (9) 2,7%	466 (10) 2,1%	520 (21) 4,0%	608 (18) 2,9%	715 (21) 2,9%	577 (14) 2,4%	396 (11) 2,8%	256 (10) 3,9%	196 (5) 2,5%	125 (3) 2,4%	133 (7) 5,2	182 (3) 1,6%	4508 (132) 2,9%	24,9 (20,3)
1944	168	170	162	158	136	92	79	50	31	9	21	25	1101	6,1
1945	21	21	42	35	41	53	46	38	34	21	17	19	388	2,1
1946	16	19	23	11	12	13	16	15	12	12	13	15	177	1,0
1947	19	17	31	15	15	27	26	27	15	18	23	32	265	1,5
1948	39	32	28	26	25	22	16	24	16	11	10	18	267	1,5
1949	8	7	12	4	7	7	10	8	9	7	7	10	96	0,5
1950	13	0	4	9	11	10	5	9	4	5	4	8	82	0,5
1951	7	4	14	10	9	7	6	5	6	0	4	2	74	0,4
1952	6	5	9	3	12	2	8	4	4	3	6	7	69	0,4
1953	9	3	3	4	3	2	5	5	4	4	5	2	49	0,3
1954	9	4	5	3	5	5	3	3	3	4	1	1	46	0,3
1955	3	0	1	1	1	1	0	2	2	2	1	0	14	0,1
1956	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0,01
KOKKU	1525	1616	1877	2218	2302	1909	1622	1337	1053	781	763	1072	18075	100,0
%%	8,4	8,9	10,4	12,3	12,7	10,6	9,0	7,4	5,8	4,3	4,2	5,9	100,0	

Allikas: N. Belõhh. *Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda*, 235

ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS

Allikad:

- Deklaratsija Vremennogo Pravitelstva o ego sostave i zadatšah. 3. märts 1917.
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/dekl_vrprav.php Kasutatud 22.mai 2015
- http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/dekl_vrprav.php. Kasutatud 22. mai 2015
- Essexi Ülikooli Rahvusvahelise Vangistatute Uurimise Keskus. (UCPS).
<http://www.idcr.org.uk/wp-content/uploads/2010/09/WPPL-9-22.pdf>. Kasutatud 13. 12. 2014.
- Gurjanov, A. Massovõje deportatsii iz Moldavii, zapadnõhh oblastei Ukrainõ i Belorussii, Litvõ, Latvii i Estonii v 1941. Spisok ešelonov,
<http://www.memo.ru/history/polacy/DEPORT1.htm>. Kasutatud 22. mai 2015
- Intervjuud Vladimir Kimbari ja Viktor Beljajeviga augustis 2013
- Intervjuud Magdejevi ja Prozoroviga aprillis 2012.
- Intervjuu Veremjoviga aprillis 2012
- Kartoteka spetsialnogo utšeta Utšreždenija K-231 Minjusta Rossii (andmekandjal)
- V. Lenin. Kak buržuazija ispolzujet renegatov. – Proizvidenija. Tom 39. Moskva, 1963
- Ratsevitši mälestused. Narva 2005. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=5005>
- J. Stalin, Ob industrializatsii i hlebnoi probleme. – Proizvedenija. Tom 11. Moskva, 1949
- Väino-Johannes Sõerde. - Kas tema on teie kuningas? - Kultuur ja Elu nr 2, 2004, lk 40
- Voennaja Literatura pervoistotšniki. <http://militera.lib.ru/docs/da/nko/index.html>. Kasutatud 22. mai 2015

Kirjandus

- Applebaum. GULAG: nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Tallinn, 2005
- N. Belõhh. Ekonomika Gulaga kak sistema podnevolnogo truda.(Na materialah Vjatlaga 1938–1953), Moskva, 2011
- N. Belõhh. Latõšskii sled v Vjatlage NKVD-MVD SSSR. Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N. I. Lobatševskogo, 2010/3
- V. Berdinskihh. Istorija odnogo lagerja (Vjatlag). Moskva, 2001
- V. Berdinskihh. Vjatlag. Kirov, 1999
- A. Dugin. Stalinizm. Legendõ i faktõ. Slovo. 1990 nr 7
- Eesti NSV aastatel 1940–1953: Eesti ajalooarhiivi toimetised, 15. (22). Tartu, 2007
- S. Fedjukin. Velikii Oktjabr i intelligentsija. Moskva, 1972

- Iz istorii Vserossiiskoi Tšerezvõtšainoi komissii, 1917–1921 a. Sbornik dokumentov. Moskva, 1958
- G. Ivanova. Istorija GULAG-a 1918–1958. Moskva, 2006
- S. Melgunov. Krasnõi terror v Rosii. New York, 1989
- Organõ i voiska MVD Rossii: Kratkii istoritšeskii otšerk. Moskva, 1996
- N. Petrov, N. Istorija imperii „Gulag”,
<http://www.pseudology.org/GULAG/Glava01.htm1.pt>. Kasutatud 22. mai 2015
<http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm> Kasutatud 25. mai 2015
- Petrušin. Tjurenõi prizõv – „Tjumenskii kurjer” nr. 86–87. <http://a-pesni.org/ww2/oficial/tyumen/a-turprizyv.htm>. Kasutatud 22. mai 2015
- V. Pronko; V. Zemskov. Vklad zakljutšonnõh GULADa v pobedu v Velikoi Otetšesvtennoi voine. - Novaja i Noveišaja Istorija, nr 5, 1996.
<http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/GULAG.HTM>
- Põhhalov. Kakovõ maštabõ StalinskihRepressii,
<http://stalinism.narod.ru/docs/repress/repress.htm#t10>. Kasutatud 22. mai 2015
- Sistema ispravitelno-trudovõh lagerei v SSSR 1923–1960. Spravotšnik, Moskva, 1998
- Solženitsõn, A. GULAG-i arhipelaag, kirjandusliku uurimise katse I–III, Tallinn, 1990
- V. Zemskov. GULAG. Istoriko-sotsiologitšeskii aspekt. – Sotsiologitšeskije issledovanija, 1991
- L. Õispuu. Poliitilised areteerimised Eestis 1940–1988. Kd. 1–3; Kõüditamine Eestist Venemaale Kd. 1949 4–5; Kõüditamine Eestist Venemaale 1941 ja 1940–1953. Kd. 6; Kõüditatud, areteeritud, tapetud 1940–1990. Kd. 7; Kommunismi kuriteod Eestis. Lisanimestik 1940–1990. Kd.8/1; Tallinn, 1996–2010.
- XX sajandi lugu. Stalin. Eesti entsüklopeediakirjastus Tallinn, 2001

FOTOD

Foto 1. Lesnoi raudteejaam.

Foto 2. Lesnoi peaväljak.

Foto 3. Tühermaa tähistamata haudadega.

Foto 4. Lätlaste mälestusrist valvurite kalmistul.

Foto 5. Marmortahvel mälestusristi jalamil.

Foto 6. Galina ja Viktor Kimbar, tunnistajad.

Foto 7. Tunnistaja Viktor Beljajev.

Foto 8. Lesnoi peaväljak ühe Dzeržinskiga

Foto 1. Lesnoi raudteejaam

Foto 2. Lesnoi peaväljak

Foto 3. Tühermaa tähistamata haudadega

Foto 4. Lätlaste mälestusrist valvurite kalmistul.

Foto 5. Marmortahvel mälestusristi jalamil

Foto 6. Tunnistajad Galina ja Viktor Kimbar

Foto 7. Tunnistaja Viktor Beljajev

Foto 8. Lesnoi peaväljak Dzeržinskiga

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Jüri Vlassov II** (sünnikuupäev: 04. 01. 1958)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

**bakalaureusetöö: GULAG ja EESTLASED VJATKA VANGILAAGRIS
AASTATEL 1941–1945**

mille juhendaja on dots. Jaak Valge

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 25.05.2015

Jüri Vlassov II

(allkiri)